સૌરાષ્ટ્રની રસધાર

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]ની વ્યવહાર

[illegible]

[illegible]

[illegible]

પાંચમી આવૃત્તિ વેળા

જલ્દી છે! જલ્દી છે! પ્રથમાવૃત્તિની જે પ્રત્યાશાના બળ ઘણાં ગેરણાં ત્રીજી આવૃત્તિવેળા ગયેલાં હતાં, તે હવે સાચી છે, ને આ સંસ્કરણમાં ઉમેરી છે

એક વસ્તુ જડવાનો આનંદ થાય છે, તો બીજી એક વસ્તુ હારી બેઠાનો આ આવૃત્તિમાં અફસોસ થાય છે એ હારની વસ્તુ તે પાઠશુદ્ધિ છે. જોડણીના તોપો કદાચ હાલ્ય ગયાય, પણ—

'ધા ખાઈ ગયો' ને બદલે 'ધા ખાઈ ગયો,'

'સડક થઈ ગયો' એને સ્થાને 'સડક થઈ ગયો,'

'ધોબો' ને બદલે 'ધોબો,'

એવા ઓથી આવૃત્તિથી પેઠેલા જબરા વાચકને મઝવતો પણ આથી વિશેષ મોટી ચિંતા તો અભ્યાસીઓની ગેરસમજણને માટે રહે છે. ભાષાદૃષ્ટિએ મારી સંશોધનબુદ્ધિ પર જેમનો મે વિશ્વાસ સંપાદન કર્યો છે, તેવા ભાઈઓને મારી વિનતિ છે કે, આ પુસ્તકમાં મૂકેલી દુહા વગેરેની મૂળ ચારણી કાવ્યસામગ્રીની પાઠશુદ્ધિ શુદ્ધિપત્રકની મદદથી પહેલી તકે કરી લેવી, કેમકે એમાં ગંભીર મુદ્રણદોષો રહી ગયા છે.

જાન્યુઆરી : ૧૯૪૭ ઝ. મે

પહેલી આવૃત્તિનું નિવેદન

ચાર ચાર વર્ષના સમાગમ વડે—અને અનેક પ્રતિકૂળ દિશાઓમાંથી ફૂકાતા વાયરા છતાંયે જે સૌહાર્દ 'રસધાર' અને વાચકવર્ગની વચ્ચે બંધાયું છે, તેને ભરોસે રહીને સમજી લઉં છું કે વાચક પોતાની નિર્બલ ઊર્મિવશતાને પંપાળવા ખાતર નહિ, પણ સબળ ભાવો વડે સરજાયલા દેદીપ્યમાન ભૂતકાળને સમજવા ખાતર જ રસધારને ચાહે છે.

સોરઠી જીવનની સમસ્યાઓ

સાદાં અને સીધા શૌર્ય અગર સ્નેહ અને સત્યવાદીપણાંની વાતો તો સહેજે પચી જાય છે, પરંતુ આ તો જીવન-કથાઓ છે. અને જીવન એટલું સાદું નથી હોતું. જીવનમાં અનેક પરસ્પરવિરોધી ભાવોના ઉછાળા આવે છે. અસલી યુગનાં તત્ત્વોને ન સમજી શકનાર માનવી એને ગપ્પા કહે છે, ને કા માને છે નાદાની · જેવી કે કરણસંગ પોતાના પિતૃપક્ષ પરથી મેણાં ઉતારવા માટે પોતાના ભાઈને જ પોતાનુ જ માથું કાપી લેવા બોલાવે તે નાદાની (સંધજી કાવેડીઓ) : રજપૂતની બેલડી પોતાની બન્નેની વચ્ચે તલવાર મૂકીને એક જ પથારીએ પોઢે તે નાદાની (દસ્તાવેજ) : માણસિયાવાળો પોતાનો દેહ છેદીને પંખીને ખવરાવે તે નાદાની · અને જાલમસંગ જાડેજો પોતાની શરદી ઉડાડવા પોતાના આશ્રયદાતાની પત્નીને પડખે બાલ-

[illegible]

[illegible]

[illegible]

the jaws of Death! અને 'ક્રોનવર્ડ'નો ઉચ્ચાર સાંભળી
[illegible] ઉપાડી તડકારે દોડ્યા. રશિયાઈ તોપ-
[illegible] પછી જઈને તારાજ કર્યું
[illegible] પગક્રમ પર ચાર્જ કરિયે
[illegible] ગાગમાંથી ચમર વીરક
[illegible] ગીતમાંથી પરિવર્તનના મનો કે
[illegible] પોતાના પ્રતિદાગમાં અન્ય નગર
[illegible] જ વીર
[illegible] ક્રોનવર્ડ
[illegible] તેરેસાના ખાન ખૂણે
[illegible] પ્રતાપી
[illegible] પ્રકાશ
[illegible] પાસની
[illegible] સમાનવેરા પાસ્ટ

: ક્રમ :

૧	અણનમ માથાં	૩
૨	હોથલ	૧૭
૩	વરજાંગ ધાધલ	૫૨
૪	ઓળાપો	૬૭
૫	દસ્તાવેજ	૭૫
૬	સઘળી કાવેડીઓ	૮૬
૭	સેનાપતિ	૧૦૫
૮	દ્વંદ્વયોધા	૧૧૨
૯	મુગજ્યદ્રની સાખે	૧૧૬
૧૦	મરશિયાની મોજ	૧૨૦
૧૧	તેગે અને દેગે	૧૨૪
૧૨	દુશ્મનોની ખાનદાની	૧૨૮
૧૩	ભાગીરથી	૧૪૦
૧૪	[illegible]	૧૪૯
૧૫	[illegible]	૧૬૧
૧૬	[illegible]	૧૬૩
૧૭	[illegible]	૧૬૬
૧૮	[illegible]	૧૬૮
૧૯	[illegible]	૧૭૪
૨૦	[illegible]	૧૭૬

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] મુકાયે ગઈ બેઠા મકાનના [illegible] છે વિજેતા પડવાના ઉચાટ મેળીને [illegible] [illegible] ગરકાવ છે. કોઈ ગાયન [illegible] છે, કોઈ [illegible] [illegible] છે. [illegible] ભજન-આરતી [illegible]

બીજુ બાજુ શો બનાવ બન્યો ?

અમદાવાદની કચેરીમાં જઈને વીસળ જડીના એક અનવતિયા ચારણે સુલતાનના કાન ફૂંક્યા કે 'અરે હે પાદશાહ સલામત ! તે સાગર મોટા દેશને કાંઠે કર્યો, મોટા મોટા [illegible] તારા તખતને પાયે મુગટ ઝુકાવે, પણ તારી પાદશાહીને અવળાવનારો એક પુરુષ જીવે છે.'

'કોણ છે એવો બેમાથાળો, જેની માગે સવાકોર મૂક આપી દેવાય ?' પાદશાહે પોતાના ખૂની ટોળા કેરવીને પૂછ્યું.

'આંબરડી સુંદરીના સાત સાજનુ ગામનો ધણી વીસળ દાખા જાતનો ચારણ છે.'

જ્યોતે પ્રગંબા, જુગદમ્બા, આદ્ય અંબા ઈસ્મરી,
વદન ગગંબા, ચદ બબા, તેજ તમ્બા તું ખરી.
મોતે અધાકં, બીર હાકં, બજે ડાકં બમ્મણી,
જગમાં ય પરચો દીડ જાહેર રાસ આવડ રમ્મણી,

જય રાસ આવડ રમ્મણી
જય રાસ આવડ રમ્મણી

[illegible] હદતાં, બદત બાદતાં, બાગ બદતાં ગેદીયં,
[illegible] હમદતાં, હાક હદતાં, જુગ મદતાં બદતીયં,
[illegible] નપદતાં, બીર ગદતાં, ખોબા ટદતાં બમ્મણી.
[illegible] પરચો દીડ જાહેર રાસ આવડ રમ્મણી

[illegible]

[illegible]

[illegible]

'કેમ નથી નમતા ?'

'કાણા સાર નમાં ? માણસ માણસની કેવાનો નમે ? હાથ જેડના સાયક તો એક અલ્લા અને દુજી આદાશક્તિ : એક બાપ અને દુજી માવડી, આપણ સઘા તો ભાઈબંધ બાપુએ. બધું ભારીને બેઠીએ, પાદશા ! નમીએ નહિ તુ કે મુ, બેમાં કમણેય ઊંચ કે નીચ નમેં. તો પછેં, બોલ્ય પાતશા, કાણા સાર નમાં ?'

ચારણને વેણે વેણે જાણે સુલતાનની મગરૂબી ઉપર લોઢાના ઘણ પડ્યા. નાના બાળકના જેવો નિર્ભય અને નિર્દોષ વાણી સુલતાને આજ પહેલવહેલી સાંભળી અદબ અને તાબેદારીના કડક કાયદા પળાવતો એ મુસલમાન હકિમ આજ માનવીના સાફ દિલની ભાષા સાંભળીને અજાયબ થયો. પણ સુલતાન બરાડ્યો :

'કાં સલામ દે, કાં લડાઈ લે.'

'હા ! હા ! હા ! હા !' હસીને વીસળભા બોલ્યો : 'લડાઈ તો લીઆં; અબ ઘડી લીઆં મરણના બે તો માથે રાખ્યા નમેં. પણ પાતશા ! મોળો એક વેણ રાખ્ય.'

'ક્યા હૈ ?'

'ભણેં પાતશા, તોળી પાસેં દુડ દમંગળ ફોજ, અને મોળી પાસે દસ ને એક દોસદાર : તોળી પાસેં તોપુ બંધૂકું, નાલ્યુ—ઝંઝાલ્યું, અને અમણી પાસે અક્કેક ખડગ . ભણેં લડાઈ લીઆં; પણ દારૂગોળે નહિ; આડ હથિયારે. તોળા સૈકડામોઢે લડવૈયા; અમું બાર ભાઈબંધ : આવી જા. અમણા હાથ જોતો જા, અણનમ માથાં લેને કીમ કવળાસે જવાય ઈ જોતો જા !'

સુલતાને બેફિકર રહીને કેવળ તલવાર ભાલાં જેવાં અણછૂટ આયુધોનું યુદ્ધ કરવાની કબૂલાત આપી.

'રંગ વીસળભા ! લડાઈ લેને આદો ! રંગ વીસળભા ! પાતશાની આગળ અણનમ રેંને આદો !'

નીકળ્યા. સુલતાને હાથીના હોદ્દા ઉપરથી હુતાશણીના ઘેરૈયા જેવા, હુલ્લાસમાં ગરકાવ અગિયાર દોસ્તદારોને દેખ્યા. 'અલ્લાહ! અલ્લાહ! અલ્લાહ! ઈમાનને ખાતર દુનિયાની મિટ્ટી ખંખેરીને મોતના ડાચામાં ચાલ્યા આવે છે. એની સમશેરના ઘા ઝીલશે કોણ?'

એવે ટાણે વીસળ રાબાએ કેશવગરને સવાલ કર્યો :

વીહળ પૂછે બ્રામણા, સુણ કેસવ કંધાળા,
કણ પગલે સગ પામીએં, પશ્ચતક નેયાળા.

'અરે હે કેશવગર મહારાજ, હે બ્રાહ્મણ, સાંભળ. હે પુસ્તક-પોથીના નિહાળનાર જ્ઞાની, બોલ, આપણે કેવી રીતે મરીએ તો સ્વર્ગ પમાય? એ જ્ઞાન બતાવનારું કોઈ પુસ્તક તેં નિહાળ્યું છે?' અંતરમાં જેને જ્ઞાનનાં અજવાળાં પ્રગટ થઈ ગયાં છે, જેની સુરતાના તાર પરમ દેવની સાથે બંધાઈ ગયા છે, વિદ્યા જેની જીભને ટેરવે રમે છે તે કેશવગરે પોતાના કોકાની અજાણી વાણી ઉકેલીને ઉત્તર દીધો કે 'હે વીહળભા!

'કુંડે મરણ જે કરે, ગળે હેમાળાં,
કરવત કે ભેરવ કરે, શીખળાં શખાળાં,
ત્રિયા ત્રંબાસ આપતળ, જે મરે હઠાળા;
તે વરદિયક વીહળા સરગે ભોપાળા.

'વીહળભા! કાં તો માણસ કુંડાળે પડીને પ્રાણ છોડે, કાં હેમાળે ગળે, કાં કરકીએ જઈ કરવત મેલાવે, કાં ગિરનારને માથે જઈ ભેરવ-જળ ખાય, કા સાવજ સામે બથોબથ લડીને મરે, કા [illegible] માટે, ગાય માટે કે પોતાના ગરાસ માટે જતન આપે, એટલી [illegible] મોતમાંથી એક ય મોતનાં વ્રત ધારણ કરે, તેને જ આવતે [illegible] સ્વર્ગ પુરી મળે, હે ભાઈ વીહળા!'

'આ...હા ! તેજવ રહી ગયો. હવાળો તેજવ વાંમેથી માર્યા પગાડીને મરજે. પણ હવે વેળા નથી. ઓલે અવતાર બેળા થાશું.'

અગિયારે જણાએ એકબીજાને બાથમાં લઈ ભેટી લીધું. જુદા-મવાના રામ રામ કર્યા. જુદા પડવાની ઘડી આવી પહોંચી.

સામે એક ખૂણામા ઊભેલા હાથી સામે આંગળી ચીંધાડી ધીમા ખોલ્યો 'ભાઈ, ઓલી અખાડીમાં પાતશા બેઠો છે. એને માથે ઘા ન લેય, હો કે ! પાતશા તો પચીસમો પીર કહેવાય. લાખુનો પાળનાર ગણાય. એને તો લોહાના હોદ્દામાં બેસાં બેઠાં આપણી રમત જોવા દેજે હો !'

'હો ભાઈ !'

માથે પાઘડીનો ગોળો માડીને નેસમાથી માંજૂડી રમારણ હાથી [illegible] ત્યાંથીને એણે કડાળા દુકડો ગોળો ઉતાર્યો. 'લીજ [illegible] ! [illegible] !'

'[illegible] ! [illegible] તને' [illegible] કર્યું. પાછા વળશ ત્યારે તરસ [illegible] [illegible] ત્યાં [illegible] આવી બેસજે, બેટા !'

[illegible] 'જે [illegible] ! જે [illegible] !' [illegible] ! [illegible] ! [illegible] !

ચપટીનો માગતલ આવો · માગણ ઊઠીને આંતરડાની વરમાળ ઊકે
પહેરી લ્યે એની વશેકાઈ કહેવાય, મારા લખમણ જતિ !'

સાંજ પડી. ઝડવઝડ દિવસ રહ્યો. સુલતાનનું કાળજુ ફા
ઊઠ્યું. 'યા ખુદા ! આડહથિયારે આ બહાદુરો નહી મરે અ
લમણાં મારી ફોજનું માથેમાથુ આ અગિયારે જણા બાજરા
ડૂંડાની જેમ લણી લેશે '

'તીરકામઠાં ઉઠાવો ! ગલોલીઓ ચલાવો !' હાથીની અબાડી
માંથી ફરમાન છૂટ્યુ છૂટતાંની વાર તો હુહુહુહુહુ ! હમમમમમ ! ધડ!
ધડ ! ધડ !—

સીંગણુ છૂટે ભાર શું, હથ નાળ વછટ્ટે
સાબળ ફૂટ સોંસરા, સૂરત સભટ્ટે,
પ્રમ પ્રગટ્ટે ઘટ વચ્ચે, પટા પ્રાછટ્ટે
ત્રૂટે ઝુંસણુ તોપતણુ ખાગે અવઝટ્ટે.

પાતશાહી ફોજની ગલોલીઓ છૂટી. ઢાલોને વીંધીને
મોચરવા ગયાં છાતીઓમા ઘા પડ્યા નવરાતના ગરબા જેવા બ
અગિયાર ભાઈબંધો જુદ્ધમાંથી બહાર નીકળ્યા. કોઈ એક પગે ટે
આવે છે, કોઈ આતરડા ઉપાડતો ચાલ્યો આવે છે, કોઈ ધડ હા
માથુ લઈને દોડયુ આવે છે એમ અગિયાર જણા પોતાની કાયા
કટકે કટકા ઉપાડીને કુંડાળે પહોંચ્યા. પછી વીસળે છેલ્લી વાગનો મ
જા' 'ભાઈબંધો, ગરાપરીનાં ધામ દેખાય છે લાલી નીકળો !'

[illegible] ગોળીનો ગાગો કરી સાડુએ અક્કેક બબ્બે પિ
[illegible] ઓઝાના ઓથીકા કર્યા. અને સામાસામા ગમ ગમ કર
[illegible] પડખોપડખ પોઢ્યા

[illegible] જાતિને માજુની ઝાગળુ અગિયારે મોતના
[illegible] પોઢ્યા [illegible], પેટના દીકરા ગમાડુ સાડુના માથા ઉપર

ચપટીનો માગતલ બાવો : માગણ ઊઠીને આંતરડાની વરમાળ ઉકે પહેરી લ્યે એની વશેકાઈ કહેવાય, મારા લખમણ જતિ !'

સાંજ પડી. ઝડવઝડ દિવસ રહ્યો. સુલતાનનું કાળજું ફફડી ઊઠ્યું. 'યા ખુદા ! આઠઠથિયારે આ બહાદુરો નહી મરે. અને હમણાં મારી ફોજનું માથેમાથું આ અગિયારે જણા બાજરાનાં ડંડાની જેમ લણી લેશે.'

'તીરકામઠાં ઉઠાવો ! ગલોલીઓ ચલાવો !' હાથીની અબાડી-માંથી ફરમાન છટ્યું છટતાંની વાર તો લડડડડડ ! લમમમમમ ! ધડ ! ધડ ! ધડ !—

સીંગણ છૂટે ભાર શું, હથ નાળ વછટે
સાબળ ફૂટ સોંસરા, સૂરત સભટે,
પ્રેમ પ્રગટે ઘટ વચ્ચે, પટા પ્રાછટે
ત્રૂટે ગુંસણ તોપતણ ખાગે અવઝટે.

[illegible]

છૂટીને તેજરવ દોડ્યો, છલંગ મારીને તેજરવ ગોયા એ આ ચાર ભાઈબંધોની ચિતા આગે ઊભીને બોલ્યા.

'વીલળભા, તમુ હાર્યે જીવ સટોસટની બોલીએ હું બંધાણો હ અને આજ મને છેતરીને હાલી નીકળ્યા ? મને છેટુ પાડી દીધુ પણ હે અગ્નિદેવતા ! મારો કેર ભાંગી નાખજો. જોજો હો અમ પરીના ઓરડામા વીલળભા મારી મોટા આગળ દાખલ ન થઈ જા

એટલુ બોલીને અગિયાર ભાઈબંધોની ચિતા ઉપર તેજરવે આર વાળ્યું. હાથમા માળા લીધી. બળતી ઝાળોની વચ્ચે બેસીને 'હ હર ! હર !' ના જાપ જપતો મણકા ફેરવવા લાગ્યો. આખી યે કા સળગી ઊઠી ત્યાર પછી જ એના હાથમાથી માળા પડી.

: દુહો :

તેજરવે તન લે, હાઠાં માથે હોમિયાં,
સોયે મરણ સટે, વીસળસું વાચા બંધલ.

[તેજરવે પોતાનું તન, મિત્રોના હાડ ઉપર હોમ્યું. સોયા ચાખના એ ચારણે પોતાના મિત્ર વીસળની સાથે મૃત્યુસટોસટના કોલ દીધા હતા.]

અને અણુનમ માવાનો તે દિવસે જેજેકાર બોલાયો.*

---

*ચાણરડી બામનો અસલ ટીબો સાયલા તાબે હજુ મોજૂદ છે. ત્યાં મૃત્યુનું 'કુડાળ' કાઢવામાં આવેલું ત્યાં એક દેરી છે. ઓટા ઉપર બાર પાળિયા છે. એ યુદ્ધમાં વીસા રાબાએ હાથીના દંતુશળ પર પગ દઈને સુલતાનના શાહજાદા મોબતખાનને હણેલો તેની એ ઘણી તરીકે 'મહોબતખાન પીરની જગ્યા' છે. એક વાવ પણ ત્યાં દટાયેલી છે, અને લોકોક્તિ મુજબ એ વાવનું પાણી પીનારાઓ તમામ શૂરા થતા તેથી બાદશાહે જ વાવ બુરાવેલી હતી. વીસળ રાબો ચોરાસી જાતનાં વ્રત પાળનો અને શત્રુઓની તરવારની ધાર બાંધી જાણતો એમ મનાય છે.

આ ઘટનાની સાક્ષી પૂરતુ 'નિયાણી' નામે ઓળખાતુ એક પ્રાચીન ઐતિહાસિક ચારણી કાવ્ય પુસ્તકને આ તે પરિશિષ્ટમાં આપ્યું છે. વાર્તામાં કેટલાક અવતરણો પણ તેમાથી લીધાં છે.

હૈડાં હલબલિયાં

અસવારી વાજતે ગાજતે હાલી આવે છે. ડેલીએ ડેલીએ કિયોર કકડાવાની બેન-દીકરીઓ કંકુ-ચોખા છાંટીને ઓઢા જામનાં ઓવારણાં લે છે અને રોળ શણગાર સજીને ગોખમાં બેઠેલી જુવાન મીણલદે આગેથી કેસરીસિંહ જેવી કેડના લાંકવાળા, મોરલા જેવા રૂપવાળા, મહાદેવના ગણ જેવી નિર્મળ આંખડીઓવાળા દેવરને ભાળી ભાળીને શી ગતિ ભોગવી રહી છે!

ઓઢે બગતર ભીંડિયાં, સોનાંજી કડીઆં.
મીનળદે કે માયલાં, હૈડાં હલબલીઆં; ૧

હેમની કડીઓ ભીડેલ બખતરમાં શોભતો જુવાન જોધો ભાળીને ભોજાઈનાં હૈયાં હલી ગયાં. 'વાહ ઓઢો, વાહ ઓઢો! વાહ ઓઢો!' એવાં વેણ એનાથી બોલાઈ ગયાં. સામૈયું ગઢમાં ગયું.

પ્રભાતને પહોરે જદુવંશી જાડેજાઓનો દાયરો જામ્યો છે. મેંથા પાડેલી કાળી કાળી દાઢીઓ જાડેજાઓને મોઢે શોભી રહી છે. કસૂંબાની છાકમછોળ ઊડી રહી છે. ઓઢો જામ પોતાની મુસાફરીનાં વર્ણનો કરે છે. દેશદેશના નવા સમાચાર કહેવા-સાંભળવામાં ભાઈ ગરકાવ છે. પોતાનાં શ્રાતનની વાતો વર્ણવતાં વર્ણવતાં ઓઢાની જુવાની એના મુખની ચામડી ઉપર ચૂમકીઓ લઈ રહી છે ત્યાં તો બાનડી આવી :

'બાપુ, ઓઢા જામને મારાં બાઈ સંભારે છે.'

'હા હા, ઓઢા, બાપ, જઈ આવ. તુ ને તારી નવી ભોજાઈ તો હજુ મળ્યાં યે નથી,' એમ કહીને જુઠ્ઠા જામ હોથીએ ઓઢાને મીણલદેને ઓરડે મોકલ્યો.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ચોર [illegible] ગો [illegible], ગોપ [illegible] દે [illegible],
નજર [illegible] નિકાર, [illegible] ન [illegible] ૬

[illegible] રોજ [illegible]

ગા ગોરાણી ગોતરીજ, [illegible] [illegible] [illegible],
ગોતાં [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] ૭

ગોપે કહ્યું, 'એક તો ગાય, બીજી ગોરાણી, ત્રીજી રાગો ની અને ચોથું ભાઈની સ્ત્રી, એ ચાર અખાજ કહેવાય.'

ગોપો પાછો વળ્યો અગ્નિની જ્વાળ જેવી ભોજાઈ આડી ફરી. બાહુ પહોળા કર્યા. ગોપાએ હાથ જોડીને કહ્યું :—

ન હુવે રે ન થીએ, ન કદ એડી ગાલ,
કયો લાગે કુલકે, કેડો મેડિમાં માલ ૮

'એ ભાભી! એ ન બને. એ વાત છોડી દે. કુળને ખોટ બેસે.'

'ઓદા, ઓદા, રહેવા દે, માની જા. નીકર—'

ઉઠા થીને દુઃખિયો, ઝંઝો થીને દૂર,
ઝંડાઈસ કેરોકકડો, વેંદો પાણીજે પૂર ૯

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

જેમ વેપારી ત્રાજવું ઊંચું કરે તેમ ઘોડાને તોળી લીધો ! એ જોઈને ઓઢો બોલ્યો, 'એ રજપૂતો ! ચીંથરા ફાડો મા. આમ તો જુઓ ! ડુંગર જેવડા ઘોડાને જેણે તંગમાં ઊંચો ઉપાડી લીધો, એવો જોરાવર આદમી કોઈનો માર્યો મરે નહિ, અને જોરાવર ન હોત તો એકલવાયો નીકળત નહિ. એને લૂંટવાની ગાંડી વાતો છોડી દો !'

ત્યાં તો અસવાર લગોલગ આવી પહોંચ્યો, મોટે મોસચ્યું બાંધ્યું છે. મૂછનો દોરોય હજી ફૂટ્યો નથી ઘૂમતા પારેવાના જેવી રાતી આંખ ઝગે છે. ભમ્મરની કમાનો ખેંચાઈને ભેળી થઈગઈ છે, મોં ઉપર મીટ મંડાય નહિ એવો રૂડો અને કરડો જુવાન તડક આવી ઊભો.

અહાહાહા ! ઓઢા જામના અંતરમાં ટાઢો શેરડો પડી ગયો. સાહેબધણીએ સંસારમાં શું રૂપ સરજ્યું છે ને ! આવડી અવસ્થાએ અને આવે વેશે આ વીર પુરુષ બીજે ક્યાં જાય ? કોઈક ગઢને ગોખે વાટ જોતી મૃગનેનીને મળવા જાતો હોય ને કાં મળીને પાછો વળતો હોય એવા દિદાર છે. સગો ભાઈ હોય, બાળપણનો ભેરુબંધ હોય એવું હેત મારા કલેજામા આજ કાં ઊગે ?

'કા રજપૂતો !' સવારે પડકારો દીધો. 'મને લૂટવો છે ને તમારે ?' ગરવીરા, એમાં કાં ભોંઠા પડો ? ઊડો, કા અકેકે જણ આવી જાઓ, ને કાં સહુ સાથે ઊતરો જોર હોય તો મારાં લૂગડાં-[illegible] આંચકી લ્યો.'

રજપૂતો એકબીજાની સામે જોવા લાગ્યા. હસીને ઓઢો બોલ્યો, 'બાઈ કરો માગ ભાઈ, મનમાં કાંઈ આણશો મા. માગ રજપૂતોએ [illegible] ઊતરો બા, કમઓ લેવા તો ઊતરો'

'ના ના, એમ માગથી ન ઊતરાય તમ સરખા ગરવીરના [illegible]

જઈને તીર તાણ્યુ. જેમ માખણના પિંડામાંથી મોવાળો ખેંચાય, તેમ તીર ખીજડામાંથી ખેંચાઈ આવ્યુ.

અજાણ્યા પરદેશીનાં એક પછી એક શરાતન જોઈ જોઈને ઓઢાને લોહી ચડતું જાય છે. પોતાનો નાનેરો ભાઈ પરાક્રમ દાખવતો હોય તેમ ઓઢો ઓછો ઓછો થઈ રહ્યો છે. ઓઢો ઊઠ્યો, બાવડું ઝાલીને અસવારને ઘોડેથી ઉતારી લીધો. ઘોડાના ઘાંસિયા પાથર્યા હતા, તેની ઉપર બેસાડીને પ્રેમભીની નજરે ઓઢાએ પૂછ્યું :

ઓઢો મુખથી આખવે, જાણ્યાં તોજી જાત,
નામ તો હોથી નગામરો, સાંગણ મુંજો તાત. ૧૭

'બેલીડા ! તમારુ નામ ઠામ ઠેકાણું તો કહો.'

'મારું નામ હોથી નગામરો. સાંગણ નગામરો મારો બાપ થાય. મારું હુલામણુ નામ એકલમલ્લ '

'એકલમલ્લ !' નામ લેતાં તો ઓઢાના ગલોફાં જાણે ભરાઈ ગયાં. 'મીઠું નામ ! ભારી મીઠુ નામ ! શોભીતું નામ !'

'અને તમારું નામ, બેલી ?' એકલમલ્લે પૂછ્યું.

'મને ઓઢો જામ કહે છે.'

'આ હા હા હા ! ઓઢો જામ તમે પોતે ? ઓટો કિયોરનો કહેવાય છે એ પડે ? ભાભીએ દેશવટો દેવાર્યો એ કચ્છમાં અમે જાણ્યું હતુ. પણ કારણ શુ બન્યુ'તું ઓઢા જામ ?'

'કાંઈ નહિ બેલી. એ વાત કહેવરાવો મા ! હોય, માટીનાં માનવી છીએ, ભુલ્યાં હશુ.'

'ના, ના, ઓઢા જામ ! હનુમાનજાતિ જેવો ઓઢો એટલે ગોયું ખાય નહિ કચ્છનો તો પાપીમાં પાપી માણસ પણ એટલે

[illegible]

'[illegible] ચાલીએ તો!'

'ઓઢા ગામ આવે ચડીએ પણ માગે ઠગાર જાણો છો ને? મહેનત અને કમાણી, બેયમાં સરખો ભાગ. અરધામાં તમે બધા અને અરધામાં હું એકલો, છે કબૂલ?'

ઓઢો કબૂલ થયો, પણ ઓઢાના રજપૂતો ગઢનું બેળવવા મડ્યા.

ભાઈબંધી

પડખોપડખ ઘોડા રાખીને બેય બેરબંધ હાલ્યા જાય છે. પારકરની ધરતીના તરબેતરણાને જાણે કે એકલમલ્લ ઓળખતો હોય તેમ ઝાડવાં, દેવસ્થાનાં, નદીનાળાં, અને ગઢકાગરાનાં ... લઈ લઈ ઓઢાને હોંશે હોંશે ઓળખાવતો જાય છે. બેય પણ એકબીજાનાં મોં અડકાડતા, નટવાની જેમ નાચ કરતા ક નખરાંખોર ડાબા નાખતા ચાલ્યા જાય છે.

બરાબર રાતને ચોથે પહોરે નગરસમોઈને ગટે પહોંચ્યા. ઓટમા સાતવીસ સાંઢ્યો પુરાય છે. દેવળના થભ જેવા પગવ રેશમ જેવી સુંવાળી રૂંવાટીવાળી, પવનવેગી અને મનવેગી, ક અસલ થળની સાતવીસ સાંઢ્યો તો બાભણીઆ બાદશાહના સા સવાલખા મોતી જેવી છે. રાતોરાત પચાસ પચાસ ગાઉની મ પેચીને એ પંખીણી જેવી સાંઢ્યો બાંભણીઆને ઘેર લૂટનો મ હોંચાડે છે. એનો ચોકીદાર રૂડીઓ રબારી હોય ત્યાં લગી ધાણીન

*ઊંટના તબેલાને 'ધાણી' કહે છે.

[illegible]

[illegible] ' [illegible] ! [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] !'

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

'[illegible] ! [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ?
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [

[illegible] તો [illegible] ગરે [illegible] કરી. [illegible] ઓળ જામ. [illegible] ગમ ગમ ! [illegible] નોખા પંથ.'

નહિ વિસારું

ગાડની ઢળાંગો ગાંગીને જો ય બાવાન ઊભા રહ્યા. આગમાંમાં ઊભા રહ્યા. હેરે ભાર્યું છે ઓટલું હોડે આવતું નથી આંખમાં ઝળ ઝળિયાં આણીને ઓટો બોલ્યો, 'જો ઊઠ ! વીસરી તો નહિ જઓને ?'

'ઓટા જામ ! હવે તો કેમ વિસરાશે ?'

વિસારું વલહા, એક જ ઘટમાં,
(તો તો) મરણ સજાયુ નહ મળે, ખાપણમાંય ખતાં. ૨૫

'એક પલક પણ જો મારા હૈયામાંથી હું મારા વા'લાને વિસારું તો તો હે ઈશ્વર ! મને મરણ ટાણે સાથરો ય મળશો મા, અંતરિયાળ મારું મોત થાજો. મારું મુઢ્ઢું ઢાંકવા ખાપણ પણ મળશો નહિ. ઓઢા જામ ! વધુ તો શું કહું ?

જો વિસારું વલહા દુદિયામાંથી રૂપ
તો લગે ઓતરજી લૂક, થર બાબીડી થઇ ફરાં. ૨૬

'હે વાલીડા ! અંતરમાંથી જો તારું રૂપ વીસરી જાઉં તો મને ઓતરાદી દિશાના ઊના વાયરા વાજો, અને થરપારકર જેવા ઉજાડ અને આગઝરતા પ્રદેશમાં બાબીડી (હોલી) પખીડીનો અવતાર પામીને મારો પ્રાણ પોકાર કરતો કરતો ભટકયા કરજો'

'લ્યો ઓઢા જામ, પરણો તે દી એકલમલ્લભાઈને યાદ કરજો અને કામ પડે તો કનરા ડુંગરના ગાળામાં આવી સાદ કરજો બાકી તો જીવ્યામુવાના જુવાર છે.'

રોના [illegible] ગયો

[illegible] કરીને [illegible] ઘોડો પાછો વાળ્યો. પાતાને [illegible] જાણ નથી જણુમોરની ગરદન પાછળીને [illegible] દેવમુનિ, તાં કાનસુરીએ [illegible] ઘોડી [illegible] તને [illegible] ને માર્ગે [illegible] જાણે

જણુમોર ઘોડો પોતાના ભાઈબંધ [illegible]ને સગડે સગડે ડાબા [illegible] ગાડી નીકળ્યો.

ચખાસર સરોવર કિનારે ઝાડાંની ઘટા ઝળૂબી રહી છે પંખી કિલ્લોલ કરે છે.

ચખાસરના ઝૂડમા જઈને જણુમોરે લાવળ દીધી. ત્યા તો હં-હં-હ-હં ! કોઈક ઘોડાએ સામી હણેણાટી દીધી.

અવાજ ઓળખાણો. ઓકલમલ્લના ઘોડા ઓળચીનો જ એ અવાજ. આઘેથી નીલો નેજો, ભાલો, ભાથો, તલવાર અને બખતર, ઝાડને ટેકે પડેલાં દેખ્યાં.

અહાહા ! એ જ મારા ખેલીડાનો સામાન. બેલી માર્ગે નહાતો હશે.

પાળે ચડ્યો, ઝબકયો. શું જોયું ?

ચડી ચખાસર પાર, ઓઢે હોથલ ન્યારિયાં,
વિછાઈ બેઠી વાર, પાણી મથ્યે પદમણી. ૨૮

પાળે ચડીને નજર કરે ત્યાં તો ચખાસરનાં હિલોળા લેતાં નીર ઉપર વાસુકિ નાગનાં બચળાં જેવા પેનીદક વાળ પાથરીને પદમણી નાહ્ય છે. ચપકવરણી કાયા ઉપર ચોટલો ઢંકાઈ ગયો છે.

ચડી ચખાસર પાર, હોથલ ન્યારી હેકલી
સીંધ ઉખલા વાર તરે ને તકકું દિયે. ૨૯

[illegible]

'[illegible] ન [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible] ન મારીજે, [illegible] મેળ,
તડ [illegible] ટોળ કરે, [illegible] શંગારે ગેલ ૩૬

'અરે [illegible] તો [illegible] ટોકના

રેલગાડેલા [illegible] હુંગરા, ચાવો લગે ચકોર,
વિસર્યો સંભારી ઠીઝો, સે ન મારીજે મોર

'આવા રામજીના રૂડા [illegible] આવા છાકાતા શુ
વચ્ચો, માનવીને પોતાના નિસારે પડતા [illegible] કરાવી [illegible]
એવા પરોપકારી મોરલાને ન મરાય.'

કહેતાં કહેતાં ઓઢાની આંખોમાંથી આસુની ધાર ચાલી જાય છે.

'અરે ઓઢા જામ! એવડુ તે શુ દુઃખ પડ્યુ? આજે શું સાંભર્યુ છે?' એમ પૂછતી પૂછતી હોથલ એને પંપાળે છે પણ ઓઢાનાં આસુ થભતાં નથી એમ કરતા કરતા તો—

છીપર ભીંજાણી, છક હુવો, ત્રંબક હુઈ વ્યાં ન
અમથી ઉત્તમ ગોરિયા ચડી તોજે ચિત સો

જે શિલા ઉપર ઓઢો બેઠો હતો તે આખી શિલા ભીંજાઈ ગઈ. રોનારની આંખો ધમેલ ત્રાંબા જેવી રાતી થઈ ગઈ. પછી હોથલ ગરીબડુ મોં કરીને બોલી

'બાપ ઓટાણ્ય! બા પો ઓટા...ણ્ય! બે...ટા ઓટાણ્ય!' એવો અવાજ આવ્યો. એક બીત પછવાડે ઓટો ચમકીને ઊભો રહ્યો. ઓરડાના ફળીમાં પોતાના નામને આ કોણ લાડ લડાવી રહ્યું છે? પાછો અવાજ આવ્યો—

'બાપ ઓટાણ્ય! તારા નામેરી જેવી જ તુ હડીલી કે બાપ! અધરાત સુધી વટકીને કાં ઊભી છો, બાપ? લે, હવે તો પ્રાચશ્ય!'

ઓટાના અંતરનો મેરામણ ઊછળ્યો. ઓટાને સમજ પડી. 'આ તો મારો ચારણ, એને મે દીધેલી ભેસની પાડીનું એણે 'ઓટાણ્ય' નામ પાડ્યુ લાગે છે.'

ત્યાં તો ઘરના ફળિયામાં ભેસે પ્રાસવો મેલ્યો અને ચારણે સાદ કર્યો.

'હાં ચારણ્ય! તાંબડી લાવ્ય, ઓટાણ્યને ઠપકો લાગ્યો, ઠપકો લાગ્યો. ઝટ તાબડી લાવ્ય.'

તાંબડીમા દૂધની શેડો ગાજવા લાગી, અને દોહતો દોહતો ચારણ 'વાહ ઓટા! વાહ ઓટા! વાહ ઓટા તારા નામને!' એમ પોરસ દેતો ગયો.

પછવાડે ઊભેલો પરદેશી પ્રેમને આંસૂડે પોતાના નેત્રો પલાળી રહ્યો છે. આજ આખા કિયોગમાં એક જ માનવી મને વીસર્યું નથી.

મિતર કીજે મંગણાં, અવરાં આરપંચાર,
જીવતડાં જશ ગાવસે, વાં મૂલડાવણહાર. ૪૮

[મિત્ર કરીએ તો ચારણને જ કરીએ; બીજી સહુ આળપંપાળ. ચારણ જીવતાં તો જશ ગાય, પણ મૂવા પછી કેવા લાડ લડાવે છે!]

પોતાના માથા ઉપર કેટો હતો તેનો ગોટો વાળીને ઓટાએ ફળીમાં ફગાવ્યો. ઝબકીને ચારણે જોયું. જોઈને દોડયો. 'ઓટા! બાપ ઓટા! ઓટા, જીવતો છો?'

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ઓઢાણ્ય' નામ પાડ્યું લાગે છે '

ત્યાં તો ગગના કળિયામાં બેગે પ્રાણો મેળ્યો અને ચારણે સાદ કર્યો

'હાં ચારણ્ય! તાંબડી લાવ, ઓઢાણ્યને હપકા લાગ્યો, હપકો લાગ્યો. ઝટ તાંબડી લાવ '

તાંબડીમાં દૂધની ગેડો નાખવા લાગી, અને દોડતો દોડતો ચારણ 'વાહ ઓઢા! વાહ ઓઢા! વાહ ઓઢા તારા નામને!' એમ પોગ્સ દેતો ગયો.

પછવાડે ઊભેલો પરદેશી પ્રેમને આંસુડે પોતાનાં નેત્રો પલાળી રહ્યો છે આજ આખા ક્રિયોગમાં એક જ માનવી મને વીસર્યું નથી.

મિતર કીજે મંગણાં, અવરાં આરપંચાર,
જીવતડાં જશ ગાવસે, વાં મૂલડાવણહાર. ૪૮

[મિત્ર કરીએ તો ચારણને જ કરીએ; બીજા સહુ આળપંપાળ. ચારણ જીવતાં તો જશ ગાય, પણ મૂવા પછી કેવા લાડ લડાવે છે!]

પોતાના માથા ઉપર ફેંટો હતો તેનો ગોટો વાળીને ઓઢાએ ફણીમાં ફગાવ્યો ઝબકીને ચારણે જોયું. જોઈને દોડ્યો 'ઓઢા! બાપ ઓઢા! ઓઢા, જીવતો છો?'

[illegible]

'[illegible]!' [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] નરસિંહ [illegible] જેવા [illegible] જેવા [illegible] ઠગઠગારાનો કેરી [illegible]

'[illegible], [illegible] [illegible]!' [illegible] સાવજને પડકાર્યો.

વનરાજ આળસ મરડીને ઊઠ્યો, કેશવાળી ખંખેરીને ઊભો, મહા કાળઝાળ જોગંદર જાણે રમાડિનો ભાગ થાય ને ઝાડે તેમ ઊઠ્યો. ઝાડવાં હલમલી ઊઠે એવી ત્રાડ દીધી, પૂંછડાનો ઝૂડો ઊંચે ઉપાડીને પોતાની પછાડ કાયાને સંકેલી છલંગ મારી

પણ આભની વીજળી જેમ પ્રચંડ જળધરને વીંધી લે, એમ જેસળની કમાનમાંથી છૂટેલા તીરે સાવજને આકાશમાં અદ્ધર ને અદ્ધર પરોવી લીધો. એના મરણની કારમી કિકિયારીએ ગતના આસમાનને જાણે ચીરી નાખ્યું. પછડાટી ખાઈને એ ધરતી માથે પડ્યો એના પ્રાણ નીકળી ગયા.

'હોથલ!'

'વાહવા! વાહવા! વાહવા! હોથલના પેટમાં પડેલા પુત્ર હવે શી તાજ્જુબી! ઓઢાને ઘેર હોથલને નાર છે વાહ રે ઓઢા તકદીર! પદમણીનો કંથ ઓઢો!'

પણ જવાનના જોજોકારમાં ઓઢાને સ્વાદ કડાંથી રહે? [illegible] ગયા. હોથલ છતી થઈ. અરેરે! ઓઢા, વચને [illegible] નહિ હવે હોથલના ઘરબાર [illegible] ગયા.

ગિડિયું લખિયલ ચાર, હોથલજે હથડે;
ઓઢા વાંગ નિકાર, અસાંને નેડો ઓતરો. ૪

[illegible] પાડતા પાડતા ઓઢાને [illegible] [illegible] આપણા નેહ-સ્નેહનો આ[illegible]

[illegible] ગંગી લોડિયાં, નહિ સગડ નહિ પાર,
[illegible] ગોંબરે, ઓઢા તોં જુવાર [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

૩. તરજંગ માંડલ

અમરાપરીની બાંસરીઓના મધમધતા સાદીના ઉપર નાટારંભ કરતી કરતી ઇંદ્રનો શાપ પામીને મર્ત્યલોકમાં આવી પડી હોય, એવી પરીસ્ત્રીઓ ગોકુળ જેતપુરમાં દેવા વાળાની ડેલી બહાર પોરવી ધૂળમાં રમઝુમાટ કરે છે. પડછંદ કાઠી અગરાગોના પડદામાં લગાગો કસકમે છે. પ્રભાતને પહોરે પરીસ્ત્રી અગ્રણીદાર કાઠીઓ, પૂળા પૂળા જેવડી મૂછો પર હાથ નાખતા ગોઠીઓને ગંગમાં ગમાડે છે ગોપીઓમાં કાન ખેલતો હોય તેવો દેવા વાળાનો પાણીદાર ઘોડો જાણે કે પોતે એકલો જ અડવો રહેલ હોવાથી અદેખાઈ આવતી હોય તેમ પોતાના ધણીને હાવળ દેવા લાગ્યો કે 'હાલો! હાલો! હાલો!'

આપો દેવો વાળા આવ્યા. દાઢીના થોલિયા ખભા પર ઢળકતા આવે છે, હાથમાં ભાલો અને ભેટમાં તરવાર છે, લોહીનો છાંટો યે કાઢ્યા વિના આરપાર વીંધી નાખે એવાં એનાં નેત્રો છે. 'જે દેવળવાળા!' કહીને જેમ દેવો વાળો પેઘડામાં એક પગ પરોવવા જાય છે, તેમ સામેથી ચાલ્યા આવતા ચારણે ઊંચા હાથ કરીને લલકાર દીધો કે 'ખમા, ખમા તુને બાપ!'

કમર બાંધ્ય ભાલાં ભમર ઊડીઓ બળાકમ
ધરા ચારે દફ્યે જાણ્ય ધસીઆ,
દેવકણ, માન્ય રે માન્ય હલવણ દળાં,
કણી સર હેમરે, જિયણ કસીઆં? ૧

[illegible]

[illegible]

'[illegible]! [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]'

'[illegible]! [illegible] [illegible] [illegible]

'કાકિયાણી !' લાગમાં લાગ જોઈને પુરૂષે હેત છાંટયું. 'એમ કોચવાઈ જવાય ? પાકાનાં કાંધ જેવો વેળાનો ગગગ ધૂળ ગેળાવો મને શુ ગમતો હશે ? તારા ખોળાના વિસામા મેળીને હું આકી કાયાને કોતરેગા. આડીગોમાં. વેરાનમાં રગવેળતો પાટકુ છુ, વેદના હુ કેને જઈ બતાવુ ? પણ શુ કરૂં ? ભગવાને બે ભુજ દીધી છે છતા જો અન્યાયથી દેવો વાળો ઢોળવું આંગળી લે ? એ સાંખી લઉ, તો તો મારા પૂર્વજોની આગળ પાછળની પેઢીઓને ખોટ બેસે તેમ છતા યે તું થાકી હો તો મારે બાર નથી કરવું. જે કટકો જમીન દેવો વાળો આપશે તેટલી લઈને આવતો રહીશ'

'ના ના, મારા સાવઝ !' ભ્રકૂટિ ચડાવીને કાકિયાણીએ પા ખાતરી આપી. 'ના, તુ તારે છેવ્ય ત્યાં લગી ઝૂઝજે. મારાથી ઘડ અબળા બની જવાણું, પણ તુ ડગીશ મા. તું બહારવટિયો બન ત્યારથી તો મને સાતગણો વધુ વહાલો લાગછ. હું તો તારા માર વટને પૂજનારી તુ ચૂડિયુ પહેરીશ તે દી તો હુ મારા ચૂડલા કટકા કરી નાખીશ.'

કાટચાતૂટયા મલીરના પાલવ વડે કાકિયાણીએ પોતાની પાપણે અને ગાલ લૂછી નાખ્યાં. સૌભાગ્યની બે જૂની ચૂડલી સિવાયન શણગારવિહોણા એના શામળા દેહને રુવાડે જાણે કોઈ રાજલોકનુ ગણીપદ પ્રકાશી ઊઠયુ. નવલખા રત્ન-હાર કરતા યે વધુ સોહામણા પોતાના વીર-બાહુને કાકિયાણીના કંઠે વીંટાળી વરજાગ બોલ્યો ' કાકિયાણી ! તને તો આવા જ વેણ શોભે. અને આવી તપચ્યા કરતાં કરતાં મહિને છ મહિને મેળાપના ચાર પહોર મળે એની મીઠાશ તે કયાય થાવી છે ? સાત વરસનો સ્વાદ જાણે સામટો મળે છે. શિલાઓની સાથે કાયાને પછાડી પછાડીને એક તારા સુંવાળા ખોળામાં પોઢવુ, એના જેવુ સુખ બીજું કોણ માણી જાણશે ?'

[illegible]

[illegible]

'[illegible] [illegible] [illegible] [

[illegible]

[illegible]

[illegible]

કચૂંબા ટાણે એને કોઈ બોલાવતું નથી. કોઈ એની સાથે વાત પણ કરતું નથી

પારકર પર વાર ચડી રાણીગવાળાના હેતના કટકા થઈ જોઈએ કઈક કાઠીઓ સામસામા ટહુકા કરતા આવે છે. પણ વરજાંગની તાજ્જ તરીને એકલી ચાલી આવે છે. એને કોઈ બોલાવતુ યે નથી. બધે અપમાન વરજાંગ ઘૂંટડે ઘૂંટડે ગળી ગયો. એમ કરતાં તો થરપારકરની સીમ દેખાણી.

રાણીગવાળાએ ગામનો માલ વાળ્યો અને ગોકીરો ઊપડયો. 'કાઠી! કાઠી! કાઠી!' એવી કારમી ચીસો ઓરડે ઓરડે પહોંચી વળી. પારકરનો કાઠોર પોતાના પહાડ જેવા શરીરને લઈ બહાર નીકળ્યો. સામસામાં ઘોડાં ઊભાં થઈ રહ્યાં અને પારકરના કાઠોરે ત્રાડ દીધી કે 'આમાં જે રાણીગવાળો હોય તે નોખો તરી નીકળે. પારકરનું પાણી ચખાડું.'

કાઠીઓ થીજી ગયા. ભે લાગી ગઈ. રાણીગવાળાની છાતી ભાંગી ગઈ. પારકરના રાક્ષસ જેવડા ગજાદાર રજપૂતના હાથમાં પ્રચંડ તરવાર તોળાઈ રહી છે. હમણાં જાણે પડી કે પડશે! કાઠીઓના હોશકોશ ઊડી ગયા અસવારોના ઊતરી ગયેલાં મોટા એકબીજાની સામે જોઈ રહ્યા છે અને રાણીગવાળો થરથર કાંપતો લપાતો જાય છે બીજી વાર શત્રુએ સાદ દીધો · 'કોણ છે રાણીગવાળો? બહાર નીકળ, બહાર નીકળ!'

'આવી જા માડી, હું રાણીગવાળો, હું!' એમ બોલતો વરજાંગ ઊછળ્યો. બન્ને વચ્ચે તલવાર ભાલાની બાટાબૂટ બોલી. ઘોડાને માથે બે ય ઊભા થઈ ગયા. બન્નેએ સામસામી બરછીઓ ફેંકી. બે ય પટાના સાધેલા · નિશાન ચુકાવી ગયા, ઠેકે પડ્યા, બાથબાથા ચાલી, આખરે વરજાંગે વેરીને ઠાર કર્યો.

[illegible]

[illegible]

ઊજળું ગોત

[illegible] રીગના [illegible] ઉપર [illegible] ગોકરા પણ [illegible] ફુટ્યને [illegible] ભાગતો [illegible] ઉકાળવાની [illegible]

ઓગ કરતા તો બાર મહિના વીત્યા, પારકરણી આવ્યા પછી વરજાંગે ઘરનું સુખ જાણ્યું નથી, આજ કોને ખબરીગઈ આવી ગઈ. કહેણ ગોકરી દીધું કે 'કાકિયાણી, કાલે ગને આવું છું'

ઘોડી પલાણીને સાંજને પહોર વરજાંગ નીકળ્યો. સખીઓ વળાવવા જાય છે. પણ જ્યા ડેલીથી આવ્યા ત્યા તો ઘોડી ખંચાણી સુતાર સામો મળ્યો.

'વરજાંગ ભા!' સખીઓએ વાયો. 'આજ ડેરી જાવ. અપશુકન થાય છે.'

'શુકન અપશુકન તો બાયડિયુને મોંપ્યાં, ભા! આપણે તો કેડે સમશેર એ જ સાચુ શુકન'

હઠીલો કાઠી માન્યો નહિ સખીઓ પાછા વળ્યા વરજાંગનું ડાબું ડિલ ફરકવા માડ્યુ. તાજણુ હટવા લાગી. પણ આજ વરજાંગથી રોકાવાય નહિ. આજ કાકિયાણી વાટ જોશે આખી રાત ઉચાટમાં ને ઉચાટમાં ઉજાગરો કરશે, અને અપશુકનથી બીને હું

*

બીજે જ દિવસે એક હીગળોકિયું વેલડું આવીને રાણપુરને પાદર ઊભું રહ્યું.

'આઈ, ઢોળવેથી આપા દેવાવાળાએ તેડાં મોકલ્યાં છે.'

'હા બાપ! હાલો હવે મારી પાસે જે બે ચાર ગાભા રહ્યા છે તે દેવાવાળાને સોંપી દઉં, એટલે અમારો અને એનો હિસાબ ચોખો થાય. હાલો.'

આઈ પોતાનાં છોકરાંને લઈને વેલડામાં બેસી ઢોળવે ગયાં. ડેલીએ દરબાર દેવાવાળો દાયરો ભરીને બેઠા છે. વેલ્ય આવતાં જ દરબારે હુકમ કર્યો:

'છોકરાને આહી જ ઉતારી લેજો!'

પોતાના દીકરાને વેલ્યમાંથી ઉતારીને બાઈએ કહ્યું 'દરબાર, ખુશીથી, તમારાં વેર પૂરેપૂરાં વસૂલ કરી લેજો.'

'એ હો દીકરા!'

એટલું કહીને દરબારે છોકરાને પોતાના ખોળામાં બેસાડી લીધો વરજંગનાં હથિયાર મગાવી એના અંગ ઉપર બંધાવ્યાં, અને માથે હાથ મેલીને ઉભરાતે હૈયે આશીર્વાદ દીધા કે 'બહાદર મારા ભાણેજ! તારા બાપના જેવો જ સાવઝ બનજે. અને એના જેવુ જ મરી જાણજે.'

આખો યે ગરાસ, વરજંગના પુત્રને સોંપી, બાર દિવસ રોકાઈ, પોતાના વેરીનું કારજ ઉકેલી દેવાવાળા જેતપુર સિધાવ્યા, ને તે દિવસથી કસૂંબા લેતી વેળા વરજંગને રંગ દેવાનું એણે નીમ લીધુ *

* ગાડબકુડલાના સાંધામાં વરજંગની ખાંભી ઊભી છે.

નથુની મૂર્તિ દેખાય છે! એની તો હાલ્ય જ અછતી નહિ રહે, એ તો, હાથી જેવો ધૂળના ગોટા ઉડાડતો ને દુહા ગાતો ગાતો આવશે!

નહિ આવે! અરે ન આવે કેમ? સંદેશા મોકલ્યા છે તે? કેટલા બધા સંદેશા!

સૂરજ નમવા મંડ્યો, પણ નથુડો ન આવ્યો. સાંજના લાળા લાંબા ઓછાયા ઊતરવા લાગ્યા, તો ય નથુડો ન આવ્યો. પંખી માળામાં પોઢવાં ગૌધન ગામમાં પહોંચ્યું, ઘૂનાનાં નીર ઊંઘવા લાગ્યાં. ઝાડ-પાંદડાંને જંપવાની વેળા થઈ, તોય નથુડો ન આવ્યો. ઘોર અંધારું થઇ ગયું તોય નથુડો ન જ આવ્યો. અરેરે નથુડાનું હૈયું તે કેવું વજ્જર જેવું! એને મારી જરા ય દયા ન આવી?

'રૂપી! રૂપી! રૂપી!' એવા સાદ સંભળાણા. રૂપી ચમકી: કોના સાદ? નથુના? ના, ના, આ સાદ તો ગામ ભણીથી આવે છે. સાદ ટૂંકડા આવ્યા 'આ સાદ તો મારી માના મારી મા મને ગોતવા આવે છે.'

'નથુ, તે તો મારી સાતમ બગાડી! અરે ભૂંડા, સંદેશા ય ન ગણકાર્યા! પણ હું હવે પાછી ક્યાં જાઉં? હવે જો આવ્ય તો એક વાર ઘૂનો ઠબોરી જોજે. હું જીવતી હઈશ તો આપણે એકબીજાના હાથના આકડા ભીડીને ભાગે નીકરશું.'

'રૂપી! રૂપી! રૂપી!' ગામને માર્ગેથી માતાના સાદ આવ્યા. જવાબમાં 'ધુબ્બાંગ!' દેતી રૂપી ઘૂનામાં કૂદી પડી ઓટણામાં ગાવેલા પથ્થરોએ એને તળિયે સતાડી રાખી. પણ નથુડો તો ન જ આવ્યો.

'રૂપી! રૂપી! રૂપી!' પોકારતી મા ઘૂનાને કાંઠે આવી. ગતનાં નીર ખડખડિયાં બોલાવતા જાણે હાંસી કરતા હતાં કે 'રૂપીની મા! દીકરીને ઓળીપાના દુઃખમાંથી બરાબર ઉગારી લો!'

[illegible]

રજપૂત [illegible] નીકળી પડ્યાં

'[illegible]'

'[illegible], [illegible] [illegible] વેર શું કરજો એ નથી [illegible]?'

'તમારે કેટલું છે [illegible]?'

'તમે રજપૂત છો. તેમ [illegible] રજપૂતાણીનું દૂધ ધાવી હું આખું જીવતર તલવારના અંતર રાખ્યા નો નહિ બોલું'

'ત્યારે આ શું કરો છો?'

'ફક્ત તમારા અંતરનો ભેદ જાણવા માટે હું તમારા મારગમા આડી આવતી હોઉં તો ખસીને મારગ દઉં.'

'હા, હા, મારે માટે નાની હતી ત્યારે બાપ પડેલો છે. બાપની તલવારમાં પાનીમાની રમાડી છે. હરિયાળા રાંગે સજ્જને કાળી રાતે મેં એકલીએ ઘરની ઓઝી કરી છે. આજ મારી છોકરાની મતો રમતી હતી. હવે સાચા વેગ સજ્જન તમારાં નાનેરા ભાઈ બનીને' રજપૂત રમૂજભેર જોઈ રહ્યો

૪

આંગે વીરનાં વસ્ત્રશસ્ત્રો સજીને એક ઘોડેસવાર કોઈ મોટા રાજ્યની ચાકરી ગોતવા નીકળ્યા છે. વિધાતા પણ પલવાર વિમાસણમાં પડી જાય, કે આને મેં નર બનાવેલ કે નારી, એવી રીતે રાજધાની સૂરત બદલી ગઈ છે. આંખમાંથી લાલ ટશરુ ફૂટી છે

રાજધાનીના દરવાજામાં એક ઘોડા નાચ કરતાં કરતાં દાખલ થતાં હતાં, તે વખતે જ બાદશાહ સલામતની સવારી સામી મળી.

વિધાતાની આ બે કરામતોને દેખી બાદશાહ ફિદા બની ગયો. છયું: 'કોણ છો ?'

'રજપૂત છીએ.'

'કેમ નીકળ્યા છો ?'

'શેર બાજરી સારુ.'

'અહીં રહેશો ?'

બે ય જણાએ માથું નમાવ્યું.

'સગા થાઓ છો ?'

'હા નામવર મામા–ફૂઈના.'

બેય રજપૂતની ચાકરી નોંધાણી.

[illegible]

[illegible] ગામડામાંથી [illegible] ગંગાર જાણે [illegible] કંચના [illegible] મો ઉપર [illegible] નિરોગી, [illegible] નેત્રાગર્ય અને [illegible] રૂપ!

રજપૂતાણી પાછાં ડગલાં [illegible] લાગી રૂપ જોતી જાય, પાછાં ડગલાં [illegible] જાય, અને વાદળાંની [illegible] સાંભળીને જાણે એના પગ ધરતી સાથે જડાતા જાય.

વીરત્વ બાંધું જાણે એની છાતી ભેદી, બખતર ભેદી, નિસાસાને રૂપે બહાર આવ્યું. એક નિસાસો! એક જ! નિસાસો કેટલો તોલદાર હતો! ધરતી ઉપર જાણે ધબ દઈને નિસાસો પડ્યો. આભમ અજવાળું હોત તો એ દેખાત.

કોડા ઉપર હાથની કોણી ટેકવી અને હથેલીમાં ડોલર જેવું મોં ઘાલી રજપૂતાણી ઊભી રહી. બપોરો જાણે સામેથી કંઈક સમસ્યાનો દુહો બોલ્યો. પિયુ! પિયુ! પિયુ! ના પડછંદા ગાજી ઊઠ્યા. ઠકરાણીએ સમસ્યાના જવાબમાં દુહો ઉપાડ્યો સાતે આકાશનાં અંતર જાણે ભેદાવા લાગ્યા.

બોલાવો એગની સામે જ દૂધની તપેલી આગ ઉપર મેલાવો. દૂ
ઉભરાવા દેજો. ટોળાના દેજો બેગાંથી જે રજપૂત એ દૂધ ઉભરા
જોઈને આકુળવ્યાકુળ બને, તેને ઓરત સમજજો ઓરતનો જીવ
એવો છે કે દૂધ ઉભરાતું જોઈને એની ધીરજ નહિ રહે મરદ એ
પરવા પણ નહિ કરે. આ નિશાની એ ઓરતથી છુપાવી નહિ શકાય
ગાફલ બનીને ઉઘાડી પડી જશે.'

બાદશાહે બેઉ રજપૂતોને બોલાવ્યા. દૂધ મુકાવ્યું. દૂધમા ઊભરો
આવ્યો.

ગઈ રાતે જેના અંતરના બંધ તૂટી પડ્યા હતા, તે વિજોગણ
રજપૂતાણી પોતાના પુરુષ-વેશનુ ભાન હારી બેઠી. આકુળવ્યાકુળ
બનીને બોલી ઊઠી : 'એ.. એ દૂધ ઊભરાય !'

ઠાકોરે એના પડખામાં કોણી મારીને કહ્યું : 'તારા બાપનું
ક્યાં ઊભરાય છે ?'

પણ ભેદ બહાર પડી ગયો. બાદશાહ બન્નેને બેગમના ખડમા
તેડી ગયો. બેગમે મો મલકાવીને પૂછ્યું : 'બોલો બેટા, તમે બન્ને
કોણ છો ? સાચુ કહેજો. બીશો નહિ, અભયવચન છે.'

ગરાસણીના ગાલ ઉપર શરમના શેરડા પડી ગયા. એનાં
પોપચા ઢળી પડ્યાં. ઊઠીને એણે અદબ કરી ! દીવાલની ઓથ આડે
એણે પોતાની કાયા સંતાડી દીધી.

ગદ્‌ગદ કંઠે ગરાસિયાએ ખાનગી ખોલી. વાણિયાના દસ્તાવેજની
વાત કહી. 'વાહ રજપૂત ! વાહ રજપૂત !' ઉચ્ચારતો બાદશાહ
મોંમાં આંગળી નાખી ગયો. એણે કહ્યું, 'તમે મારાં બેટા-બેટી
છો. હું હમણાં જ તારે ગામ વાણિયાને રૂપિયા મોકલાવું છું, તમે
બેઉ જણાં મારા બીજા મહેલમાં રહો. આજે મારે ઘેરથી જ
ઘરસંસાર શરૂ કરો.'

'આવો, આવો પટેલ! ક્યાં ગામ?
'આગે ગરોડેથી આવીએ છીએ, બાપુ!'
બગમાં ન માપ એવા નાણ શેરડીના ભારા
ઉતારીને નાનુ કાગળી પગે લાગ્યા 'અમારા અ
પટેલે ડાગરાને ગળાડના ગારુ આ ગેરડીના સાંઠા મોકલ્
'ગોલો! આ તો સાબરકાંઠા. ત્યારે તો આ
અમૃતની પ્રસાદી.'
'હા બાપુ,' પટેલ બોલ્યા 'પહેલી મહેર તો સાબર
અને બીજી અમી–નજર તમ જેવા ધણીની, એટલે અમારી બા
મહિનાની કાળી મહેનત ફળી છે. મારા આતાએ કહેવરાવ્યું છે કે
મારા આ કાંઠા જેવા ધીગા સાઠા દોઢ દોઢ માથોડાં ઉપર
કાઢી ગયા છે. અને મણ મણના તોલદાર સાઠા ઊભા ને ઊ
ફસકાઈ પડે છે રોગો ચોપટિયો મહાસાગર જાણે હિલોળે ચડ્યો છે
હો બાપુ! માટે પગલા કરો; લ્યો, આ મારા આતાની ચિઠ્ઠી!'
'હા હાં પટેલીઆવ, આઝા વખાણ રહેવા દો, રાજાઓનાં
પેટમાં પાપ જાગે. લાવો કાગળિયો.'
સાણંદ ગામના દરબારગઢની કચેરીએ વાઘેરા સામતોના
વચ્ચે વીંટળાઈને આજથી ચારસો વરસ ઉપર એક કાગણ મહિ
દિવસે કુંવર કરણસંગજી બિરાજેલા છે. સરોડાના પટેલના દૂધ:

[illegible]

[illegible] માર્ગિ
[illegible] ગારીએ
[illegible] ત્યાં [illegible] આવી

[illegible] કાવેરીઆ
[illegible] નાના
[illegible] ડોનો [illegible]
[illegible] કાવેરીઆને સભા-
[illegible]

'રામ રામ બાપા !' સાધુજી કાવેરીઆએ રામ રામ કર્યા.

એણે રોટલીના ભારા ભાળ્યા. એને એમ લાગ્યું કે કુંવરે પોતાને અને નાના ભાઈને આજ ઘણું મદિને લોટો લોટો રોટલી ખાવા બોલાવેલ છે. એનું ધ્યાન ન રહ્યું કે કુંવરે સામા રામ રામ ઝીલ્યા નથી એ બોલ્યા, 'બાપ, ભાઈ સારુ તો ત્યાં યે રોટલી તૈયાર હતી.'

'કાકા,' કપતે હોઠે કરણસંગ બોલ્યા, 'ત્રણ કુ[illegible] કરવાની સમસ્યા રોટલીના ભારામાં કરવી પડી ?'

રેતીએ દાગરો જામ્યો છે. ધાર વરસના કુંવર મેળાવ્યા
ચોગરદમ ઊભેલા ગરાસદારોને રજપૂતો જોઈ છે. વચ્ચે નેવું વ
કાઢી ગયેલ સંઘજી કાવેડીઓ જોઈ છે. માથું, દાઢી, મૂછોના થો
નેણ ગાને પાંપણ: તમામના ધોળા શેતર જેવા ભગવ વચ્ચેની ગો
જો પાણીદાર આંખો ઝળકી ઝળકી જોનારુ છે અને બિડાય છે. દરબા
ભીમસંગજીના વખતથી જ જો કારભારી હતા. મરવા ટાણે દરબાર
કહી ગયેલા કે 'સંઘજી, સાણુંદનું છત્ર થઈને રહેજો.'

છોલેલી શેરડીના માદળિયાં ખૂમચામાં છલોછલ ભરાઈને તૈયાર
થઈ રહ્યાં છે. અને સંઘજી કાવેડીઓ જે ઘડીએ પહેલું માદળિયું
હાથમાં લેવા જાય છે, તે જ ઘડીએ ગઢની મેડીમાંથી આવીને આદમીએ
ખબર આપ્યા કે 'ભાઈએ તમને જરા ઊભાં ઊભા
જવાનું કીધું છે.'

હાથમાથી શેરડીનું માદળિયુ નીચે મૂકી દઈ સંઘજી કા
ઊભો થયો. બગલમા તલવાર દાબી. હાથની આંગળીએ નાના
મેળાજીને વળગાડ્યા છે. નેવું વરસનો ખળખળા ગયેલો ડોસો મેળા
ખભા ઉપર હાથ ટેકવીને પોતાની વળી ગયેલી કાયાને સંભાળ
સંભાળતો મેડીએ ચડ્યો.

'રામ રામ બાપા!' સંઘજી કાવેડીઆએ રામ રામ કર્યા

એણે શેરડીના ભારા ભાળ્યા. એને એમ લાગ્યું કે કુંવરે પો
ને નાના ભાઈને આજ ઘણે મહિને હોશે હોશે શેરડી ખ
ાવેલ છે. એનું ધ્યાન ન રહ્યું કે કુંવરે સામા રામ રામ ઝીલ
એ બોલ્યા, 'બાપ, ભાઈ સારુ તો ત્યાં યે શેરડી તૈયાર હતી.
'કાકા,' કપતે હોઠે કરણસંગ બોલ્યા, 'ત્રણ દુ ભાગની વહેચણ
સમસ્યા શેરડીના ભારામાં કરવી પડી?'

[illegible]

[illegible] ખૂન [illegible] ભગાડીને
[illegible] ગયા છે. તે જ [illegible] ગયાની [illegible] યાદ
[illegible] ‘ભાઈ [illegible] તમને જરા [illegible]
જ્યાં છે.’

હાથમાંથી શેરડીનું ગાઠડિયું નીચે મૂકી દઈ સંઘજી કાવેડીઓ
ઊભો થયો. બગલમાં તલવાર દાબી હાથની આંગળીઓ નાના કુંવર
ગેબાજીને નાખી દીધા છે એવું વસ્તુનો ખળખળી ગયેલો રોગો ગેબાજીના
ખભા ઉપર હાથ ટેકવીને પોતાની ઢળી ગયેલી કાયાને સંભાળતો
સંભાળતો ગેડીઓ ચડ્યો.

‘રામ રામ બાપા !’ સંઘજી કાવેડીઆએ રામ રામ

એણે શેરડીના ભારા ભાળ્યા. એને એમ લાગ્યું કે કુંવરે પો
અને નાના ભાઈને આજ ઘણે મદિને હોંશે હોંશે શેરડી ખા
વાલાવેલ છે. એનું ધ્યાન ન રહ્યું કે કુંવરે સામા રામ રામ ઝીલ્
ી. એ બોલ્યા, ‘બાપ, ભાઈ સારુ તો ત્યાં યે શેરડી તૈયાર હતી.

‘કાકા,’ કંપતે હોઠે કરણસંગ બોલ્યા, ‘ત્રણ દુ ભાગની વહેંચણ
ની સમસ્યા શેરડીના ભારામાં કરવી પડી ?’

[illegible] ને [illegible] ગયા [illegible] ગયા [illegible]. આપણી પુરી [illegible] [illegible] [illegible]

૭

[illegible] મહિનાના [illegible] [illegible] [illegible]માંથી [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [

૮

અમેરો પુછે છે : 'મેલો, ભાઈ મળો, હાલ્ય ચાલુ ગાડીએ બેસાર.'

'ચાલે! ચાલે! ઝાંઝ! ઝાંઝ નિરાંતે ઝાંઝો' પડખામાં બેઠલી રજપૂતાણી પતિને ઝાંઝા તાકીને હિંમત આપે છે.

'મેળાનું માણ! ચાલ્ય હાલ્ય! કોનો કોટડો કેના સુવાળો ઉદામ જેવો! ઠ! ! ક્યાં માથ ફોડે ચારણ? મેં! મેં! મેં!'

રજપૂત ઘડી ઘડીને વાંતરીકામાં જુએ છે રજપૂતાણી ઉંઘત ખાઈને ઉંઘી રહે છે બોલે છે 'વિસ્તાર છે કુટોર!'

'રાણીજી!' રાણીના ખોળામાં માથું રાખીને ભરથાર બોલે છે. 'રાણીજી! મારી આંખ મળતી નથી. સ્વપ્નામાં મેળાના જ માથા જોઉં છું'

એ હતું પરમારોનું ગામ મળી, અને એ હતો મૂળીનો દરબારગઢ. આ બંનેનું જોડું તે કરણસંગજી અને એના પરમાર રાણી, ભાઈની હત્યાનો ત્રાસ વિસારવા કરણસંગજી હમણાં સમયને ઘેર રહ્યા છે. દેજની રાત આમ ગુજરે છે.

ત્રીજે પહોરે રાજા અને રાણીની આંખ મળી ગઈ. બેય જણાં ગયાં: એ સમયે દાદરાની નીચે બે આદમી શી વાતો કરે છે?

'મોટા બાપુ! માથું ફોડ્યા વગર દાદરો તૂટે તેમ નથી'

'હાવિયા! બાપ! આપણું બેમાંથી એક દાદર તોડીને પ્રાણ આપે, અને વાસે રહે તે લીધેલ વ્રત પૂરા કરે, બોલ બેમાંથી તારી શી હરમત છે?'

'બાપુ, કોને ખબર છે વાસેથી જીવ હાલ્યો કે ન હાલ્યો! માટે હું તો તમારી મોટા આગળ જ અસમેરનાં ડગલાં માંડું છું.' એમ કહીને ભત્રીજો ડોસાને ચરણે પડ્યો ડોસાએ એને માથે હાથ મેલ્યો.

રાણીના બીજા બચ્ચાં સામે આખો માડી. પછી એ ચાલ્યો મેડી ઉપરના ઘંઘોણાટે આખા દરબારગઢને ખળભળાવી મેલ્યો. અધાનમા દેકારો કરતા ચોકીદારો દોડયા. થાંપા મારીને સાવજ જાય તેમ સધજ સરકી ગયો. સાથે ભત્રીજા હાથિયાનું માથું વાઢીને લેતો ગયો

આભના કાળા છેડા ઝાલીને ઊભેલા દમે દિગપાળ જાણે સંધ્યાની આડા કરવા માંડયા. ખેતે કયા જાય છે તેનુ ભાન સધજ ભૂલી ગયો ઊગે આંખ માડે ત્યાં ચાદરડાંના ઘેરામાં બેઠું બેઠું કરણસગનું બાળક જાણે સધજ બાપુને ઠપકો દેતુ હતું. સધજને લાગ્યુ કે મેળો, કરણ, હાથિયો, અને કેક કેક કલૈયા કણબીઓ આજની ચટારીએ બેસીને બોલતા હતા કે 'સધજ કાકા! હાથ ધોઈ નાખો, હવે હાથ ધોઈ નાખો!'

દમે દિશામાં નજર માડીને સધજ બોલ્યો, 'કરણ! મેળા! અ મે શુ કર્યું?'

હાથમાં હાથિયાનુ માથુ હતુ. માથાની સામે જોઈને સ બોલ્યો, 'હાથિયા! બાપ હાથિયા! આ મેં શુ કર્યું?'

હાથિયાના ભીના ગાલ ઉપર ડોસાએ બચ્ચી ભરી. એના કે લોહિયાળા થયા અધારી ગતે ડોસો લયાનક દેખાણો

૯

રાણુંદના ગીમમા ભાલાળા ઘોડેસવારો નીકળે છે કાનમ દોડવા અને કૂચિયા પહેરીને કણબીઓ બેઘડક ચાલીયાં લાકે છે અગવારો દોડીને ઉગાડી તલવાર ઘુમેડવા જાય છે, પણ ત્યાં તો કાબી એની જમાણી ભુજા બનાવીને કહે છે, 'એ બાપુ, મને નહિ આમ જુઓ!'

જેતની બાર જ અગવારો તલવાર ઝાન કરે છે અનાસે

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

તાજાણુનો અસવાર આતોભાઈ. ભાલાને માથે દેવચકલી ચક્કર ચક્કર આંટા મારી રહી છે.

'વાહ રે ભાગ્યા દળના ભેડવણ ! આવી પહોંચ્યો !'

'હા ભા ! આવી પહોંચ્યો છું. હવે પાછા હડવાનું હોય નહિ. તળાજુ લીધે છૂટકો. ઘેર તો દરવાજા દેવાઈ ગયા છે'

'દરવાજા દેવાઈ ગયા ? કોણે દીધા ?'

'રજપૂતાણીએ.'

'બા, તમે તો મને હતી તેવી કરી બનાવી,' એટલું બોલીને રાણી રહી ગયાં.

'માડી! મારી દીકરી!' બાનો સાદ ભારે થઈ ગયો. 'પૃથ્વીરાજને કહેનાર તો તે દી ઘણા હતા, પણ સંયોગીતાને તારા સરખી સમી મળ્યા ન મળી. તું જોગમાયા તે દી દિલ્હીના ધણીને પડખે હોત તો આજ રજપૂત-કુળનો આવો પ્રલય ન થઈ જાત.' એટલું બોલીને બાએ આગળ લીધા કરી કહ્યું.

'અને માડી, જો ભાવનગરના ભલા સારુ મેં લખ્યું હોય તો ઊગી સરજો. ને જો મારી લખાવટમાં કે મારા કોઠામાં કયાંયે પાપનો છાંટો હોય તો આ મરણઅજાઈને માથે મારી છેવટની ઘડી બગડી જજો.'

રાણીએ જવાબ વાળ્યો. 'બા! તમે માગ બાપને કેકાણે છો. તમારા તે દિવસના એક વેણે કાકાને અને મને નવો અવતાર દીધો હતો. બા, તે દી તમે અમને બેને નહી પણ આખા ભાવનગર રાજને ફૂલતું બચાવ્યું. તમતમારે સુખેથી સ્વર્ગાપુરીમાં સિધાવો, તમારી પછવાડે હું જીવતી રહીશ ત્યાં સુધી તમારી દીકરીનો રોટલો મારી થાળીમાં જ સમજજો.'

'બસ માતાજી, હવે રામ રામ છે.'

પોતાના ઘરવાળાને બા ભલામણ દેવા મંડ્યા. 'રજપૂતાણી! જોજો હો, ભાવનગરનું અનાજ આપણા ઉદરમાં ભર્યું છે તાગં છોકરાંને ભાવનગરના ભલા સારુ જ જીવવા મરવાનું ભણતર પડેલું ભણાવજો.'

'તમે આ ભલામણ કોને કરો છો?' વહુએ પૂછ્યું.

'તને, કા?'

'હું તો તમારા રોટલા ઘડવા આ હાલી તમારી આગળ અને તમે હવે વહેલા આવજો.'

[illegible]

[illegible]

સામરસામા [illegible] ગઢ ઊભા છે. એક મકાન ને બીજું બગીચા. વચ્ચે બે ગાડિ ગાળામાં લીલા રંગના સમાંતર ત્રી લાંબડિયાળ ઊંડી ધરતી પથરાઈ છે. આથે આથે એક ખૂણામા ગાજાર ગી દીગોળગઢ ઊભો છે અ બીજી દિશાએ ચોકીના દુગર પર એકેક દેવી ચાવડી છાયો કરી છે ઓતરાદી બાજુએ ગોચનનાં મણ મણ જેવડા આઉ પોતા માથે ગળુ બતાં જોઈ જોઈને ધરતી માતાની છાતી કેમ જાણે ફુલાયલ હોય એવી ઠાંગા દુગરની લાંબી લાંબી ધારો દેખાય છે.

ઝાલર પર ડકા પડ્યા તે ટાણે મેવાચાના ગઢમાંથી નીકળીને

સૂરજ–ચંદ્રની સાખે

[રા' દેસળ ગીતના સમયમા]

રા' દેસળના જીવને તે દિવસ જંપ ન હતો. એની નીંદરને એક ચિંતાએ હરી લીધી છે. રાતમાં ઊઠી ઊઠીને એક કાગળિયો હાથમાં ઝાલી, વિચારમાં ગરકાવ થઈ જાય છે. કાગળિયો એનો કોયડો બન્યો છે.

એ એક લખત હતુ. લખી દેનાર એક કણબી અને લખાવનાર એક શાહુકાર. શાહુકારને ખેહુએ લખી દીધેલ કે 'એક હજાર કોરી મે તમારી પાસેથી લીધી છે. તે માટે વ્યાજ મોતી ભરી જવી છે. સૂરજ ચંદ્રની સાખે.'

પણ આજ એ દસ્તાવેજમાથી નવો જ મામલો ઊભો થયો છે. ખેહુ કહે છે કે મે કોરી એક હજાર ભરી દીધી છે. વાણિયો કહે છે કે જૂઠી વાત, એણે નથી ભરી ખેહૂતે કોરી ચૂકવ્યાનો કોઈ સાક્ષી નથી, કોઈ એધાણી નથી. ન્યાયની દેવડીએથી કેસલા લખાણા કે 'કણબી કૂડ કરે છે.'

'જ્યેરા ! જ્યેરા ! મારી વારે ધાજો જ્યેરા !' અધરાતે દરબારગઢની દેવડીએ કણબીની ચીસ પડી.

'કોણ છો માડુ ? મધરાતે મારા કમાડ કેમ ખખડાવ્યાં ?'

'જ્યેરા ! મારો ઈન્સાફ તોળો. એક હજાર કોરી ઉપર હું [illegible] ચૂકી પાડતો. પણ હું કણબીનો દીકરો ખોટો પડું છું.'

[illegible]

[illegible] પછી [illegible] 'રારજ [illegible]ની ગાળો.'

રા' [illegible]

'ના ના આ [illegible] પૂર્વજો નકામી શાપ [illegible]

ઓટલુ ખોદીને રાજાએ [illegible] ખિલ્લાની આડો કાગળિયો ઝાલી રાખ્યો અને વાંસલી બાજુએ જ્યા નજર કરે ત્યા સામસામા ગાડે ખૂણા સુધી દોરેલી ચોકડી દેખાઈ

'બોલો શેઠ, આમા કાંઈ કુડ હોય તો કહી દેજો હો !'

'જુયેરા ! મારે ક્યા કાઈ કહેવાનુ છે ! કાગળિયો જ કહેશે ને !' વાણિયાએ હાવકે મોએ જવાબ દીધો

'શેઠ સાવધાન હો ! હુ રા' દેસળ ! નાગફણિયુ જડીને જીવ કાઢી નાખીશ '

'તો તમે ધણી છો રાજા ! બાકી તો કાગળિયો કહેશે. મારે શીદ બોલવુ પડે ?'

'શેઠ !' રા' પોતાના અતરની અગ્નિઝાળને દબાવતા દબાવતા પૂછે છે. 'કણબી કહે છે કે લખત પર એણે ચોકડી મારી દીધી છે '

૧૦. મરશિયાની મોજ

નાગાજણ ગઢવીની ઘરવાળી કોઈ મરશિયા ગાય છે! કોઈ મીઠા મરશિયા ગાય છે! વજ્રની છાતીને ય વીંધી નાખે એવા એના વિલાપ.

કોઈને મીઠે ગળે ધોળમંગળ ગાતાં આવડે, કોઈ વળી રાસડા લેવરાવતાં લેવરાવતાં આભ ધરતીને ચકડોળે ચડાવે, કોઈ હાલરડાં ગાઈને નખ્ખેદમાં નખ્ખેદ છોકરાને ય છાનાં રાખી ઉંઘાડી દે. પણ આ ચારણીને તો ગેવાનો ઈલમ હાથ પડી ગયેલો સાંભળનારને સાચોસાચ મરીને પોતાના નામને એના કંઠમાં ઉતરાવવાનું મન થાય

નાગાજણ! નાગાજણ! તું ભાગ્યશાળી છો હો! તારી અસ્ત્રી જે દી તારા નામના મરશિયા બોલશે, તે દી તો કાંઈ ખામી નહિ રહે. કાચાપોચાની છાતી તે દી ઝીલશે નહિ.

નાગાજણને વિચાર ઝોપડ્યો· 'સાચી વાત હું મરીશ તે દી? તે દી મારા મરશિયા સહુ સાંભળશે, ફક્ત હુ જ નહિ સાભળું. એમ તે કાંઈ થાય? એવો હિલોળો માણ્યા વિના તે કાંઈ મરી જવાતું હશે?'

'હુ આજ ગામતરે જાઉં છું. આઠે જમણે આવીશ.' એમ કહી નાગાજણ ચાલી નીકળ્યો. ત્રિવસ આથમવા ટાણે અંધારામાં પાછો આવીને ખોરડાની પછીતે સતાઈને બેસી ગયો માણસે આવીને ચારણીને સમાચાર દીધા 'બોન, તારા કરમ ફૂટી ગયા. સીમાડે નાગાજણને કાળો એરુ આવડ્યો. એના પ્રાણ નીકળી ગયા.'

ધીમે ધીમે ચારણીના દિલમાં વિયોગનું દુ ખ જેમ જેમ ઘૂંટાતું ... તેમ તેમ એ મરશિયા ગાતી ગેવા લાગી.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

૧૧. તેગે અને દેગે

જમનાજીના કિનારા ઉપર ધેનુઓના ધણ ચરાવતા ઊભેલા કૃષ્ણ બોલ્યા કે 'એલા ગોવાળીઆવ! હાલો મારી હારે.'

'ક્યાં?'

'મોરઠમાં.'

'કેમ?'

'દ્વારકાનું રાજ અપાવું.'

રૂપાના કોટ અને સોનાના કાંગરાવાળી દ્વારકા-નગરીના રાજની આશાએ ગોકુળમથુરાના આહિરો અને ભરવાડો ઉચાળા ભરી, ગોવાલણોને લઈ, ગોધાને માથે ઉચાળા નાખી, ધેનુઓનાં ધણ હાંકતા હાંકતાં, મહારાજની વાંસે વાંસે હાલી નીકળ્યા. પણ માર્ગે મરુભોમકા આવી. ઊના ઊનાં રેતીનાં રણ વીંધવા પડ્યાં. કપટબાજ કાનુડાને ગાળો દેવામા ગોવાળીઆઓએ બાકી ન રાખી.

ત્યા તો હાલારમા મચ્છુકાંઠો દેખાયો. માથે અષાઢીલા મેઘ મંડ્યા. નાની નાની ડુંગરીઓ, લીલુડા ઓઢણા ઓઢીને ગોપીઓ વૃંદાવનમા રમવા નીકળી હોય તેવી હરિયાળી બની ગઈ. ગોવાળ, ગોવાલણો અને ગોધન આ ભોમકા ભાળીને ગાડાતુર બની નાચી ઊઠ્યાં સહુએ ભેળા થઈને ડાગો ઉગામી કરસનજી મહારાજને સમજાવ્યું કે 'આંહીથી એક ડગલુ યે નહિ ભરીએ. હવે જો કાંઈ બોલ્યો છો ને. તો તને ડાંગે ડાગે પીટશુ.'

(હે જાદુ! તમે જાંબ જમ્યા. તમારા ઓચારનાં વર્ષો છીએ. કરસપ ઝાડિના કુંવર! મૃત્યુ તુંથી અમારી આબરૂ બચાવજે.)

સામસામા ભાંડ આફ્યે, ભાંગે કેતારા બ્રહ્મ,
તવુ વેળા કરસપ તણા, સૂરજ રાખો શરમ.

(સામસામા જ્યારે ઉભીએ. યુદ્ધ કરતા હોઈ, જ્યારે કેટલાયે મહાદુનની આબરૂ મૂકી બધી જાય, તે વખતે હે કરસપના કુમાર! અમારી ઇજ્જત રાખજો.)

કોઈ જની ચલાવાના નાસ્તા દાનાને લાદ કરે છે, કોઈ પાળિયાદના રાજા વિસામણને સંભારે છે, કોઈ ગોકરણને ગોળા રહી યુદ્ધભૂમિમાં મળ રહે છે.

ભૂખ્યા કાઠીઓની સાંગે સાંગે પરોણાની નજર મુખરસને કેટે ઠંડાઈ. અને બીજાં બધાં કેસરાણાના નરપ ઘોડીને સદુ વલકાર કરી ગેલ્યા, 'એ જાજું દુશ્મની તાંમડિયું ઝાઝી! એ ગોરસનાં દેણા વાદાં (આવ્યાં)! એ જાજું મેઢાની સાંગિયું આવી! જાજું ચોખાનાં નીચાં આવ્યા! સાકના ખૂમચા આવ્યા!'

મુંજાસણો કાઠી ગલદેવ ગેલેસાણે રાણા ખાચરના સમાચાર સાંભળીને ચિંતામાં ઉપડતી મોંમાળોને ઝાડવું પાવા ઢાળ્યો આવે છે. સાથે પચીસસીત કાઠીઓનો લશ્કર લીધો છે. દુશ્મનીનાં તેણાં વિરાજ્યાં છે. સાકર, ચોખા, મેઢા અને માખણના પીંડ લેવરાવ્યા છે. હજી માળવીકુ ભાંગ્યાના ઓડે ખપર નથી પડ્યા.

ચાલ્યા આવે છે. એમ એક માનવી આયેથી આવો ઊતરતો જાણ્યો. 'એલા! ગઢની નાજ્જાઈ તણી તો નહિ?' હા, હા, એ જ. એલા બોલાવો બોલાવો. એ ઊભા રો', નાજ્જાઈ ઊભા રો'!'

પણ એ પુરુષ ચંગાતો નથી. ફરી વાર સાદ પાડ્યા.

'એ નાજ્જાઈ! રામદુવાઈ છે તમને!' રામદુવાઈ ઢેલાગથી

'ભણે આપા રામા!' બીજા કાઠીઓ બોલી ઊઠ્યા, 'અમે નહોતા ભણતા, કે કમૂઓ ઝેર ચડે જાનો!'

રામો ખાચર કાસદ તરફ ફર્યો.

'ભાઈ અસવાર! બોકાભાઈને કહેજે કે કાંઈ ફિકર નહિ. આવજે, ખુશીથી આવજે ચોટીલે. નો આવે એને દેવળવાળાની દુહાઈ છે!'

૨

ચોટીલાની ડેલીએ રકાઝક થઈ રહી છે. રામા ખાચરને પેટ દીકરાનો વસ્તાર નથી. બે ભાઈ વચ્ચે એકનો એક દીકરો છે. ભત્રીજે આજ માથાં ઝીંકવા માંડ્યા છે કે 'ના મોટાબાપુ! આજ હું એકલો જ વાર લઈને ચડીશ આજ તમે ય નહિ, બાપુ યે નહિ, હું એકલો. મારે બોકાકાકાને જોવા છે.'

'બાપ! બાપ! એવી હઠ ન હોય. તારું ગજું નહિ. અને બોકાકાકો રણસંગ્રામમાં જોયા જેવો નથી. બાપ, હઠ કર મા.' પણ કુંવરે ન માન્યું.

બગો તેવતેવડા હેડીના અસવારોને લઈને એ ચોટીલાની બહાર નીકળ્યો.

લાંબધારની ટોચે મુજાસરના પાંચસો ભાલાં ઝબકારા મારે છે. આપો બોકો ચોટીલાના સામૈયાની વાટ જોતા બેઠા છે, ત્યાં ઘોડાં આવતા ભાળ્યા. આગલા અસવારે જાણે ભાલે આભ ઉપાડી લીધો છે. મૂઝનો દોરો ય કૂટ્યો નથી એવા સરદારને દેખીને આપા બોકાએ પૂછ્યું: 'બા, આ મોવડી કોણ?'

'આપા, એ રામા ખાચરનો ભત્રીજો. પરણીને મીઢળ હજી છૂટ્યો નથી હો! બે ભાઈ વચ્ચે એક જ છે. વીણી લ્યો, એટલે રામા ખાચરના વંશનો દીવડો જ સચોડો ઓલવાઈ જાય.'

ત્યાં તો ચોટીલાની વાર લગોલગ આવી પહોંચી.

ધાર ઉપરથી ભોકો ઊતર્યો. જાણે ડુંગર માથેથી ધોધ ચાલ્યો આવે છે. ચોપટના ઘેરા ઉપર બાજ ઝપટ કરે એમ રોરાના પંજાવાર કાઠીઓ ચોટીલાના જુવાનો ઉપર તૂટી પડ્યા.

રામા ખાચરના ભત્રીજાના શબ ઉપર પછેડી ઓઢાડીને ભોકા-વાળો વળી નીકળ્યો.

ધીંગાણું પૂરું થયે રામો ખાચર આવી પહોંચ્યા. જુએ ત્યાં લોથોના ઢગલા પડેલા. માથે ગરજતાં ઊભે છે. પાંચપાંચ દસદસને ભેળા ખડકીને સામટા અગ્નિદાહ દીધા.

દાયરો ઝંખવાણો પડી ગયો હતો. રામો ખાચર બોલે છે. 'એક જણો જઈને મુન્નસર આપા ભોકાને ખબર આપો કે અમે ય આવીએ છીએ એક તારો કાઠી ને એક મારો કાઠી · એમ સામસામા સરખો સંગ્રામ રમે. છેવટે તુ અને હું બેમાંથી જે મરે એના દેન બેય દાયરા ભેળા બેસીને દે સાચા મરદ હોય તે તો એ રીતે રણ ખેલે '

ભોકાવાળાએ કાગળનો જવાબ વાળ્યો 'ભા, તમે 'ડપણના રે'વા દેજો ફેરવણીમા ઘસાઈ જશો. અમે જ સામા હાલીને ફરી વાર આવીએ છીએ '

૩

'કાઠિયાણી' રામા ખાચરે આઈને બોલાવ્યા, 'કાઠિયાણી, હવે જીવતરના ભરોસા ઓછા છે. આ વખત ભોકાની સાથે ગોતનો મામલો મચવાનો છે. પાછા વળાશે નહિ '

'તે તમારી શી મરજી છે?'

'બીજી તો કાંઈ નહી, પણ ગીગીનો વિવા પતાવી લેવાની. તમે જાણો છો, મરણ પરણને ટેવાતુ આવે છે.'

'બહુ સારું કાકી, જેવી તમારી મરજી.' કહીને કાઠિયાણીએ
તૈયારી કરવા માંડી. માંગોરમાં અને લરત-
ના આદર કરી દીધા.

ગીગીનાં બળદોના ઉતરાવવાં છે. તે દિવસમાં જગાવદ રાજેની દોમ
ન સાબ્રી. ઝાંઝરના મહિનાનો જેવા ચૂકવા પાંગાળાનો બીજો
ઈ કારીકર ઉતારી શકે નહિ. ઝાંઝરનાં આપણા નામના રોડ છે,
નાં પરમાણુ મોકલી આપો. અમારા ઝાંઝીનાના બળદોનાં ઉતરાવીને
મોકલાવી દો.

મોતીચંદ મળી તો કોઠીવાળો વાળિયો, પણ ઝાંઝરના કોનો
વેપાર ચાલે છે. પાણિ બે વેપારનો છત થઈ ગયેલો. રામા ખાચરના
દોરવા સાથે અસલવની નાતો જળવતો આવે છે. પરમાણા પ્રયાણે
બલોણાંની કોઠ ઉતરાવીને તેને મોકલો. બકેન પંચેરવા મળ્યા, પણ
બલોણાં હાથે ચડ્યાં નહિ. 'ગમ વા' સાંજના પડ્યાં. બીજે દિવસ
બાજુનો જઈને બે બીજાં બલોણાં ઉતરાવી લાવ્યા, પણ ત્યાં તો
વળી 'ગમ વા' મોડાં પડ્યાં.

ઝાંઝરની રોડ કેવેરાયું, 'મેનને જ ચાલી તેડી લાવો દાંતા'
'પરમા જેવા કાને ત્યાં જ સુખના માણવાં બલોણાં ચડાવી લેવારો.
સાંજ ટાણે પાછા મોતીચંદ જેવાં થઈ જશે.'

પેલું કેવીને કન્યા ઝાંઝર ચાલી સાથે પાંચ હળિયાનાબધ
વાંકીઓ લીધા છે.

મોતીચંદ ગોકળ ફળિયે પેલું કોઠીને ગાઈ સામી જ બજારે
ગયાનું લાકડું ઉડ્યું, ત્યાં કોઠીને બલોણા ઉતરાવવા મંડ્યાં.

લાકડાની દીવાલે ચારસે ઝાંઝીનંતના ચૂકવા લટકે છે, કુ ઝાંઝ
ની ગાય આખા ગોચરામાં છવાઈ રહી છે. ગોની વચ્ચે ગોટી
ગ્વાલ કાકી-કન્યા. એના દેહની ચપકવરણી કાન્તિ ગાયે ગ
ગોળામા નાચી રહી છે. નેપાર વધેલા બલોણાં પકેરીને ઊડવા

છે, ત્યાં તો ઓચિંતી કન્યા ગબડી ઊઠી. એના ઉપર જાણે કોઈ ઓછાયો પડ્યો. મુખ રાતુચોળ થઈ ગયું: 'ઊઠો ઊઠો !' એટલું એનાથી બોલાઈ ગયું.

'શું થયું ? બાને શું થયું ? કેમ ગભરાઈ ગયાં ?' માણસો પૂછપરછ કરવા મંડ્યાં. બાઈ બોલી કે. 'ઝટ ઊઠો, વેલડું જોડાવો.'

લોકોએ હાટમાંથી બહાર નીકળીને જોયું, સમજ પડી ગઈ. હળવદનો ઝાલો દરબાર ઘોડે ચડીને હાલ્યો જાય છે. ડોક ફેરવીને પાછું વાળી જોતો જાય છે.

શેઠ, ઓરા આવજો !' દરબારે મોતીચંદને હાટડે ઘોડો થભાવીને હસતે મુખે શેઠને એકાંતે બોલાવ્યા.

હાથને જોડી મોતીચંદ શાએ હડી કાઢી. જઈને કહ્યું 'ફરમાવો અન્નદાતા !'

'મોતીચંદ શેઠ !' દરબારે કરડી આંખ કરીને કડો દમ દીધો, 'મેમાન અમારા છે. ગઢમાં માડ્યું કરાવવી છે, માટે ગેકવા છે; જાનો તો તમારી પાસેથી લેશું ! રેટા મેલજો મા !'

એટલું બોલીને દરબારે ઘોડો હાંકયો.

મોતીચંદ ગેક બાવોલા જેવા ઘેર ગયા.

'મોતીચંદ મામા !' કાકીની દીકરી બોલી, 'હવે અમને ઝટ ઘર ભેળા થવા દો મને આહી અસુખ થાય છે.'

'બોન બા ! ભાભી બા ! બેટા ! હવે કાકિયાની બની જાવ. હવે વેનડુ બહાર નીકળો નહિ. કાળ મેમો થયો છે અને એમ થાય તે દી મારે મામેરાની વાટડી જોવાની આ સંસારમાં ક્યાંક રહે. માટે હવે તેડ ચા ડેલીમાં બેસી રહો, બાપ ! આ બાવડી, ઠોકરા અને છેલ્લે. હું. કેટલા ઝવતા બેઠેલ કોકે ના નુંની તમારું કવાડું ય ન ફરકે.'

દરબારોને એ જ આજ્ઞા દીધી - 'કોઈ બાઈ કરો. તાળા મારી દો'

ડેલીનાં બારણા બધ થયાં, અને એક અસવાર પાછલી બારીએથી ચોટીલાને માર્ગે ચાલી નીકળ્યો.

૪

'આ તે શુ કહેવાય? રામની મઢીએ કાગડા ઊડે એમ ચોટીલુ ઉજ્જડ કાં કળાય?'

'આપા ભોકા, રામા ખાચરને ગઢપણ છે ખરું ને એટલે કાગળ લખ્યા પછી પાછું બે વરસ સસારનો સ્વાદ લઈ લેવાનું મન થઈ ગયું હશે!'

'હોય નહિ, રામાને હુ ઓળખુ છુ. આજ રામો જીવ ન બગાડે નક્કી કાઈક ભેદ છે, નાજભાઈ! ગામમા ડોકાઈ તો આવો. દાયરો શુ કરે છે?'

નાજોભાઈ ગઢવી ગામમા ગયા. ગામને જાણે ચૂડેલ ભરખી ગઈ હોય એવી ઝાંખપ ભરી છે.

ડેલીએ આવે ત્યા દાસોદાંસ દાયરો ભેગો છે, પણ કોઈના મો પર નૂરનો છાટો ય નથી રહ્યો.

'આવો નાજભાઈ!' એમ કહીને કાઠીઓ ઊભા થયા ચારણને બાથમા ઘાલીને મળ્યા, બેસાડ્યા, કસૂબો લેવરાવ્યો પણ કોઈ કશો ભેદ કહેતુ નથી. ચારણે કહ્યું:

'રામા ખાચર, બાપ, ભોકોવાળો ક્યારુના તમારી વાટ જોઈને બેઠા છે.'

'હા, ગઢવી, આ હવે ઘડી બે ઘડીમા જ અમારા બાકીના જુવાનો આવી પહોચે એટલે ચડીએ છીએ. હવે ઝાઝીવાર નથી ભોકાભાઈને વાટ જોવરાવવી પડી એનો અમને ય અફસોસ થાય છે.

૫

સુખલડમાં સાંજ પડી ગઈ છે. મોતીચંદ નાહિયો પોતાની પાછળ બાદીઓથી નદીમાં ઝાંઝા ખાય છે. ત્યાં તો નદી કાંઠે બુરિયાં તરુવિયાં, રાગમા મોજે પહાડી ગામનો, ગુજરીના પાનવાળા બેઠા, અને સિંદૂર ઝાંઝો મોર મેલી ગલીમાંગ આંબોવાળા નાગર ખાનની જમાતના પગાર પાના જોત સાંજ કરી, નિઝાન, દરબાર અને મોમાં દેખ્યાં. નાહિયાએ પૂછ્યું : 'બાબાજી, ક્યાં રહેવું ?'

'ચિતોડ !'

'કેની મોદ જાવું ?'

'ચાકરી મિલે વહાં !'

'મારે ઘેર રહેજો !'

'તું બ્રાહ્મણ કયા કેવા ?'

'નાગર મુ મનનો !'

'પંચ પંદરા રૂપિયા.'

'આપણા મોળ મોળ !'

નાગરાઓ સામસામા દાખલ થયા. એ જ ટાણે તાની પટીમાં મુનિયાએ નાગરાઓને પકડ કરી દીધો. નાગરો નાગરાઓની ચોકી મુનિયાના ઘર પર બેસી ગઈ.

દરબારની કચેરીમાં સન્નાટ થઈ ગઈ. અમીન બીખરાઈ ગયા, અને દરબારનો માનીતો જમાદાર પેલાદ જોઈને કાઠિયાણીને બોલાવવા ગયો.

એ મોતીચંદ મોઢે ઘેર પહોંચ્યો ત્યારે નાગરાઓને સાચા ભેદની ખબર પડી. નાગરા ખરા રંગમાં આવી ગયા. એણે જમાદારને મળી પાછો.

ઝાલા રાજાએ જમાદારનુ ખૂન સાંભળ્યું, અને વાણિયાએ તો પોતાની ડેલીએ નાગડાની પલટન બેસાડેલી છે એવા સમાચાર સાંભળ્યા. નગારે ઘાવ દઈને એણે ફોજને સજ્જ કરી.

'એકે ય બાવો જીવતો રહેવા ન પામે!' એમ હાકલ થઈ. એવામાં તો 'દોડજો! કાડી! કાડી! કાડી!' એવા અવાજ થયા. દરવાજે નગારાં વાગ્યાં.

પોણા ભાગની ફોજ લઈને રાજા દરવાજે દોડ્યો. જોયુ ત્યાં તો દરવાનોની લોથો પડી છે. નદીના વેકરામા પચીસ પચીસ કાડી ઊભા છે. રાજાએ ફોજને કાડીઓના કટક ઉપર હાંકી મૂકી. કાડીઓ ભાગ્યા. પાછળ દરબારે ફોજના ઘોડા લંગાવ્યાં. હળવદનો સીમાડો વળોટી ગયા. દરબાર જાણે છે કે હુ કાડીઓને તગડયે જાઉં છુ. હમણા ઘેરી લઈશ. હમણા પોખી નાખીશ.

ત્યા તો તળાવડીમાંથી પાચસે ભાલા ઝબકયાં.

હળવદની સેનાને દરબારની સાથે જ રાત રોકીને કાડીનુ કટક ગામમા આવ્યું. આવીને જોયું ત્યા બાકીનું કામ બાવાઓએ પતાવ્યું હતુ.

'આપા ભોકા, આપા રામા, હળવદનો દરબારગઢ રેઢો છે. આડો દેવા એકે ય માટી નથી રહ્યો.' કાડીઓ બોલી ઊઠયા.

'ના' રામા ખાચરે ને ભોકાવાળાએ બે ય જણે કહ્યુ, 'કાડીનો દી માડો બેઠો નથી. હળવદનો રાણીવાસ લૂટાય નહિ—મર લાખુની રિદ્ધિ ભરી હોય હાલો પેંલી તો મોતીચદ શેઠની ખબર કાઢીએ'

ઓરડામા મોતીચદ શેઠની પયારી છે. ઘાયલ થયેલો મોતીચદ પડયો પડયો કણકે છે.

રામા ખાચરે મોતીચદના પગની રજ લઈને માથે ચડાવી. બોલ્યા, 'ભાઈ! વાણિયાની ખાનદાનીનાં આજ દર્શન થયા. મોતીચંદ, તુ ન હોત તો મારુ મોત બગડત.'

'આપું નામ સાંભળી બાપ ન કહીશ.'

'ત્યારે બાપ કેમ કહીએ?'

'અવાજનો બાપ કહીએ તો ઠીક કેમકે બાપા માસ્તર કહીએ.'

'ઠીક!'

'નાગજીનું ચેહરા પર ખુશી ખીલી ઊઠી!'

'કેમ બાપ.'

'પાવળી કોકરી માગણ બાઈના નેતી છે! અ બાપદ, વદેની પાસુ પેન ઘેલી ઝાર કેવી કેમ્યાર બાપ કેવાઈ ગયા છે'

પાદશાહે સામે પ્રમાણે પૂછ્યું 'કેમ કેવી છે?'

'હા બાપજી, આ અવાજ નાકેજ્યાં!' નાગાજીએ મો મલકાવીને ન આપે ઘેલી ગાર ન કહે નાકુ અંગે ગોપાળી

[illegible] 'હા'

'હા જ મો [illegible] ગાવાનું [illegible] ઘેલી ગીત ગાવ! અકબર ઉપર [illegible] ઠીકાણેનો આજે પડશો કેવાશે.'

નાગાજીએ કહ્યું.

'અરે! અરે! [illegible]! મારું માન '

'રાજદ્વારી!' પાદશાહે ફરમાવ્યું, 'ત્યારે તો તમારું બાપ [illegible] વડેથી આજે જ [illegible] બાપજી.'

[illegible] ભોળાનાથ, [illegible] અવાજ, [illegible] ઘેલીને ને બાપ બોલાવી નથી કહી.'

'મારો મા પાદશાહ!' નાગાજીએ પોતાની [illegible] [illegible], 'રાજદ્વારીથી બાપ તો [illegible] મહાદેવ છે'

પાદશાહે હક પકડી રાજદેવા [illegible] માન્યા નહિ

'નાગાજણ!' [illegible] નજરે નાગાજણને જોયું, 'કાળા ડમના [illegible], [illegible] મારું [illegible] નાગાજણ! [illegible] હું [illegible]ને મોઢું નહિં [illegible].'

સાંજનો પહોર [illegible] મંદિરના બાગાનમાં મૂર્તિઓની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], હડગા ઉપર ગજદે ચડયો [illegible]માં [illegible] [illegible] 'ગ[illegible]...'નો અવાજ [illegible] ચોપડયો, અને [illegible]ની [illegible] [illegible], [illegible] તરખાં મેલાં, [illegible] ઓકગંગે [illegible]નાં [illegible] મૂર્તિઓમાંથી અવાજ [illegible] કે: 'રાજદે પીર! આજથી તમે રાજદે પીર!'

હડગા પરથી [illegible] ઉતરવા [illegible]. [illegible] પગથિયે આવ્યો ત્યાં નીચે [illegible] દુશ્મન નાગાજણે [illegible] [illegible] કરી [illegible], 'રાજદેભાઈ, તમને દફન કરવા કે [illegible] દેવું?'

સાંભળી રાજદે [illegible] પગથિયા પાછો [illegible]. હાથ જોડી હડગા ઉપરથી જ એણે [illegible] ગળતા [illegible] દુહા ઉપાડયા.

કાયા લાગો કાટ, શીકલીગર સુધરે નહિ,
નિરમળ હોય નરાટ, ભેટવા તવ ભાગીરથી. ૧

'ઓ માતા ભાગીરથી! હું કયાં જાઉં? કાટેલાં લોઢાને તો સજાવી યે શકાય, પણ આ માનવકાયાને લાગેલા કાટ તો કોઈ સરાણિયો નિવારી શકતો નથી ઓ મા! એ તો તને ભેટે ત્યારે જ નિર્મળ બનશે. માટે તુ આજ આવીને મારી આ ભ્રષ્ટ કાયાને નિખારી નાખજે.'

ગંગાજળ ગટકેહ, નર લટકે લીધો નહિ,
ભવસાગર ભટકેહ, ભૂત હુવા ભાગીરથી ૨

'હે મૈયા! નીચે નમી નમીને તારા ગંગાજળના ઘૂટડા જેણે પીધા નથી તે માનવી ભવસાગરમા ભૂત સરજાઈને ભટકયા જ કરે

મિનારો ઝૂલતા લાગ્યો. પ્રાર્થનાના સૂર ખેંચાતા ગયા :

જાતલનાં અધ જાય, જાતલ ને જુગતલ તણાં,
પાછી પણુગાં માંય, શે વૈકુંઠ વણારસી. ૬

'માડી! તું કેટલી પ્રબળ પાપનાશિની! કેટલી સમર્થ તું! તારા ધામમાં આવીને જાત્રા કરી જનારાઓનાં તો પાપ જાય, પણ તારા જાત્રાળુઓને જોતાં જનારાઓ સુધાં જે, તારા નીચનું ઓઢ ધીપ પામતાં જ વૈકુંઠ પહોંચી જાય છે. મા! મારી ઓલાદ તું નહિ આવે, તો હું કોનું શરણ ચાહીશ?'

ધરતીના પડદા બદલાવા માંડે છે.

લાયે જળ ઝિંગોળ, માથે લઈ મંજન કરે,
પાગે વૈકુંઠ પ્રોળ, લોકતાં ભાગીરથી. ૭

'ગંગા! તારા નીરને લાવી ઉછાળી, નહાતાં પહેલાં [illegible] મળતાં જ [illegible] આવે છે, [illegible] ભાગીરથી [illegible]'

[illegible] અડતા તણો, [illegible] કડકડ કો ચાર,
(૫) [illegible] વૈકુંઠ પતિનું [illegible] વણારસી. ૮

[illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible],
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible],
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible],
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ૪

[illegible]

★

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [

ત્રણસો ગાયો એના ખંભા ઉપર વળૂભતી આવે છે. ગળે ત્રણ ત્રણ ગાંઠા પડે એવા લાબા લાબા તો ગાયોના કાન ફડકે છે, કડનો કામળો તો દેહ ગોઠણ સાથે ઝપાટા ખાતો આવે છે, પેટની નીચે ફાટ જેટલા આઉ હિલોળા લ્યે છે ગાયો જાણે આઉને માથે બેસતી આવે છે. ભાદર નદીને ભરચક કાંઠે આખો દિવસ લીલા ખડ ચરીને મલપતી ચાલે ડગલા ભરતી આવે છે. વાછરુને માથે વળૂભતી આવે છે. બાદલાપરના ડાબરિયા જેવી માથાવટી. માચિયા શીંગ. ધોળો, કાબરો અને ગળકટો રંગ પગમા રૂમઝૂમતા ઝાઝર. ગોવાળ નામ લઈ લઈને સાદ કરે છે કે 'બાપ શણગાર! બાપો જામત! બાપો બાપુડી! બાપો નીરડી!' ત્યા તો દોડી દોડીને ગાયો ગોવાળના ખભા ઉપર માથા નાખતી આવે છે.

એકીટશે ગાયો સામે નીરખી નીરખીને મોચી જોતો હતો. ગોવાળે કહ્યું, 'એલા મોચકા, જોઈ શુ રિયો છો? માળા કયાક તારી નજરુ પડશે. ગાયુ સામે ડોળા શુ તાણી રિયો છો?'

મોચીએ જવાબ દીધો 'શા સારુ ન જોયે? કાઈ મફત નથી જોતા બાપુને મોજડી પે'રાવી છે તે આમાથી મનમાનતી એક ગાય લાઈ લેવાનુ બાપુએ અમને કહ્યુ છે એ જો, આ ગાય આપડી.' એમ કહીને મોચીએ એક ગાય ઉપર હાથ મેલ્યો

ગોવાળને વહાલામા વહાલી એ ગાય હતી એ બોલ્યો 'હવે હાથ ઉપાડી લે હાથ, મોચકા, અને હાલતો થઈ જા, નીકર અડધા હાથની એક અડબોત ખાઈ બેસીશ. ઈ શણગારનુ ચોડકુ તો આ જીવ્યા માટે છે, ખબર છે? જાજા, મારુ બેટુ મોચકુ શણગારના દૂધ ખાવા આવ્યું છે!'

'બાપુ કહેશે તો ય નહિ દે?'

હવે બાપુને તો બીજો ધંધો જ નથી. બાપુ બચારો ગાયુની વાતમા શુ સમજતો'તો?'

'અરે ગાડા, દીધેલાં દાન પાછા લેવાય ! અને મારુ વેણ જાય ?'

'ત્યારે શુ અમારુ વેણ જાય ?'

'તારુ વેણ ન જાય એમ ને ? એલા કોઈ છે કે ? દોડો બજારે, એક ટીલાનો તાકો લઈ આવો.'

દરબારે ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં લીલા લૂગડાનો કોરો તાકો શા માટે મંગાવ્યો ? ગોવાળને શી સજા કરવાના હશે ?

તાકો આવ્યો. દરબાર બોલ્યા, 'આમાંથી સવા સવા ગજના કટકા ફાડવા મંડો.'

દિગ્મૂઢ બનેલા નોકરો કટકા કરવા મંડ્યા.

'બોલાવો ગામના બામણોને.'

બ્રાહ્મણો આવ્યા. માણસો વિચારે છે કે દરબાર આ શુ નાટક કરવા મંડ્યા !

'આ અકેકી ગાયને શીંગડે અકેક કટકો બાંધી બાંધીને બામણોને દેવા માંડો.'

નોકરોએ માન્યુ કે દરબાર હાસી કરે છે. આખો ફાડીને દરબાર બોલ્યા 'આપવા મંડો જલદી ! ત્રણસોમાંથી એક પણ રાખે ઈ હોકા બસિયાના પેટનો.'

ગાયો તો ગોવાળના ખભા ઉપર વળૂંભતી, એના હાથપગ ચાટતી, પોતાના માથા એના શરીર સાથે ઘસીને ખજવાળતી, ભાંભરતી ભાંભરતી ઘેરો વળીને ઊભી હતી. એક પછી એક ગાયને શીંગડે લીલુ વસ્ત્ર બાંધીને દરબાર દાન કરવા મંડ્યા. 'ત્વરિત ! ત્વરિત !' કહીને લાવચુડા બ્રાહ્મણો ગાયો લઈ રવાના થવા મંડ્યા; એમ જ્યા પોતાની પાચ વહાલી ગાયોને ભરવાડે જતી જોઈ ત્યાં તો એની મમતાના તાર ખેંચાવા લાગ્યા.

'[illegible]!' [illegible] [illegible] [illegible]

માથાનું માનવી ક્યાં ય ન દેખાય. આમાં ભાઈની શી વટે થશે? માગે પ્રાણ કફડી ઊઠયો.

'કોણ? બાપડા ચૂંબાળિયા તૂટે છે?' મો મા[illegible]ને ભાઈએ પૂછયું.

'માતાજી! આ લાકડા આવે!' ચૂંબાળિયા દેખાયા. પંદર લાકડિયાળા જુવાન

આપાઓ! નજરાનજર નીરખ્યું છે, અબોટો વાળીને રજપૂતાણી જેવી થઈ. ચેતકના ઊંડા જાંતરમાંથી એક કાઢેલી તરવાર કાઢી. હાથમાં તરવાર લઈને જોવી રહી. અને ચૂંબાળિયા ઉકડા આવ્યા ત્યાં તો એણે બાંગ મારી, 'લાકડા ચાલો, જેની જવાબદારીએ મરવા ને મૂકવા બાંધી હાથ ઈ લાકડા ચાલો'

ચૂંબાળિયા ચલી ગયા. અહુ તીને નાક એકમેકની સામે મળ્યા મડયા કોચા વાળી જેમ એક જણે જવાબ દીધો, 'બાપુ અમારે તો આ નદીએ પાણી પીવું છે ચાલિયા તો અમેય અમેય જોમાં જાવે છે.'

'પી લો પાણી!' નજરાનજરીની રીત ભાઈએ ગાળા દીધી.

ચૂંબાળિયા પાણી પીને ચાલ્યા ગયા પાંડુ વાળીને નીટ મારતાં કોઈની ઝાલી ન ચાલી દેખાતા બધ થયા એટલે ભાઈએ કાઢેલી તરવાર પાછી મોડાના ગળામાં નાખી દીધી.

'[illegible]!' [illegible], 'મારી [illegible]

[illegible]

'[illegible], [illegible]!'

[illegible]

'બાપુ!' અને ખૂબ પાડી, 'બાપુ ધોરીક વાર વેળવામા કેમ
રહો અને મારૂ ધીંગાણું કોણ કરે?'
'અરા, બેટા, રજ્જ તા ગાલ ન' વાંધ નથી આઈ. હવ હું પાગાં
ગયાં થી દીધી દઉં! મારૂ મેલ ખમડ, દીકરા!'
'બાપુ આડું બાપુ, તો મારે લગ્નના બાપતમાં મરવુ છે.'
એટલું બોલીને ઝાંબા રાજસંગને જોખાંબ નાંખા સંકોચ મચ્યો.
તેના ગાલ દઈ ઉઠ. ઝાંબાની બેયા હતા રાજસંગજી ને ઝાંબા
ધામાં ચેતવાઈ ગયા.
મરણ મરતો ઝાંબા ઝેરોડા ઝાંબા ઘસતો ઝડપી લઈને
રાજસંગજીની સાસ ઝાંબા પૂંઠાના ઝાંબાનો પ્રાણ હઠ ગયો
દિલોડા દરબારના ઝોના ઝાંબાને આપીને ઝાંબ માર દીધું
'બાપુ આ પાંબુ. નારી સાનુ વે!—'
'અરેરા! બેટા! તારી આની ગાન ઝોળામા—' રાજસંગજી
દેહ ઝેટ ઉઠ ઓડી સંભળ્યા.
બેટના ગાલ! ફૂટી ગયા
ગા ર ત્યા ર્યી આંખોમા ? ઝેવ દેકાંયે બે વુની આંખોમા
છે. બે આંખોમા ઝાંબાની અને દેમના પાણીની છે. મોગરે
ની અને પાણા રાજસંગજીની આંખ પ ! 'ઝાંબાની આંખી
ના ઝોળામાં' એમ બોલાય છે

૧૮. માણસિયો વાળો

સોરઠના દેવા ઉપર ભાદર વહે છે. સૂરજને અંજલિ છાટતી છાંટતી જાણે કોઈ કાકિયાણી ચાલી જાય છે. કાળમીંઢ પથ્થરો વચ્ચે ઘર્ઘરે ને સૂરજના કિરણોમાં ઝલક ઝલક વહેતો એનો મસ્ત પ્રવાહ, કાળા રંગના મલીરમાં ઢંકાયેલા ચપકવરણા દેહ જેવો દેખાય છે એક ચારણે જીવતી ચારણીઓના મોહ છોડી એ ભાદરની સાથે વિવાહ કરવાના વ્રત લીધા હતા.

એવી વકી ભાદરની જેખડ ઉપર ઊભો રહીને જેતપુરનો કાઠી માણસિયા વાળો સમળાઓની સાથે ક્રીડા કરી રહ્યો છે.

ક્ષાત્રધર્મના ધુરંધરો પાગેવાંને ચણ નાખે, રૂપના આશકો મોરલા પોપટને ગ્રાડે, પણ માણસિયા વાળા દરબારને શોખ હતો, પોતે જઈને પછી સમળાઓને રોટલા ખવરાવવાનો.

દરબારગઢની પછવાડે જ ભાદરની ઊંચી ભેખડો છે ત્યાં ઊભીને માણસિયો રોટલાના બટકા ઉછાળે. ઉપર આભમાં ગટાટોપ ચર વળીને ઊડતી એ પંખીણીઓ અદ્ધરથી ને અદ્ધરથી એ બટકાં

---

* ૫૦–૬૦ વર્ષ પૂર્વે કમરહસ નામના ચારણે પોતાની એક સ્ત્રીનું અવસાન થયા પછી, બીજી સ્ત્રી પરણવાની ના પાડી હતી અને વિધિપૂર્વક ભાદર નદી સાથે વિવાહ કરેલ, ધુમાડાબંધ નામ જમાવ્યું હતું: એનો ટુટક દુહો પણ બોલાય છે કે:

ભાદર જેવી ભામની કમરહસ જેવો કંથ
હસતી જેસી દોય (નો) કમરહસ વિવા કરે.

એકે ઘરડું બૂઢું માનવી પણ ન રહ્યું સહુને જીવતર વહાલું લાગ્યું-આપો માણસિયો હસવા લાગ્યો

'કા ભાઈ મકરાણીઓ!' આપા બોલ્યા 'તમારે કાંઈ કામે કાજે નથી જવું? ઊઠો ને એક આટો મારી આવો ને!'

'ગાળ મ કાઢ દરબાર, એવડી બધી ગાળ મ કાઢ હુકમ દે એટલે આખા રાજકોટને ફૂંકી મારીએ'

ત્રણસો મકરાણી જજ્જળોમાં સીસા ડાગીને બેઠા છે પાણી પીવા પણ એકે ય ઊઠતો નથી.

કલાક, બે કલાક, ત્રણ કલાક! અને બોલજરો લીધાવા મડયા-તોરણાના ઝડપા પાછા વળ્યા. નોબતના ડાકા ગાજતા ગાજતા બંધ પડયા અને થોડી વાર થઈ ત્યાં તો રાજકોટના ઠાકોર મેરામણજીની છડી પોકારાઈ

માણસિયો અને મેરામણજી એકબીજાને બથમાં લીધે મળ્યા

'આપા માણસિયા,' મેરામણજીએ મર્દમાનની પીઠ થાબડીને કહ્યું, 'સાહેબે રજા આપી છે જેતપુર પધારો'

'હા, મળવા બોલાવ્યો'તો ને! સાહેબને મળ્યા વગર કાંઈ જવાય?'

'માણસિયાભાઈ, સાહેબને નવાબ નથી હું એને મળી આવ્યો છું [illegible] જેતપુર સિધાવો'

[illegible] મેરામણજીએ! એમ તો નહિ બને સાહેબને [illegible] દઈને હું ઓલ્યાં જઈશ.'

[illegible] મેરામણના પાણી [illegible]

[illegible]

માણસિયો વાળો

એટલું બોલીને માણસિયાવાળાએ લાગની છાવણી પાસે પડીને પોતાની સવારી કાઢી.

એક ઢાણુ હલ્લાં કરી લાંક સામાં ભડી ઊઠયા,
ખેર ગિયાં લાંક મોત નિશાણીકા ગોલ;
તીનસો મકરાણી ભેળા ચખ્ખાચોળ મુછાં તાણી
ઉગાણી વેગસું આયા ધરાકું આઠેલ.

અને

યાહ સનંદરાં આવે, આભ જમીં એક થાવે,
ફરી જાવે આંક તૂર વિધાતાકા ફાલ;
માણસી જેતાણી મૃત્યુકાળથી ઓઝપી જાવે,
(તો તો) પૃથ્વી પીઠ છંધા થાવે હો જાવે ચેમાલ.

એવી રીતે માણસિયોવાળો જેતપુર આવ્યો.

*

ચટે પિત્રાઈઓની અદાવત ફાગી સગાવહાલાઓએ જ એ પાંજરે નંખાવ્યો. ગાડો! ગાડો! કરીને પિત્રાઈઓએ માણ- કાળા કોકડામા કેદ કરાવ્યો બદીવાન ખાતો નથી, પીતો નથી, ાન સામે આંખો માડીને બેઠો રહે છે

ત્યા તો 'ક...ર ર . ર ર!' એવો પ્રીતિભર્યો અર એણે મા ઊડી સમળાની ચાચમાથી સાભળ્યો.

'આવ! આવ! આવ!' એવા આપા માણસિયાએ આવકારા ા સમળી પાખો સ કેલીને નીચે ઊતરી, કોકડા ઉપર આટા લેવા ગી આપાએ પોતાની જોટમાથી કટાર ખેચી, પોતાના પગની ડી ઉપર ગોળ માર્યો, તરણૂચની કગળી જેવુ લાલ ચોસલુ પોતાના હમાથી વાઢીને આપાએ અદર ઉલાળ્યુ સમળાએ આનદનો નાદ

માણસિયાનું મૃત્યુગીત

[[illegible] કરીને મુળુભાઈ વગ્સડા નામના [illegible] આ રચ્યું છે. [illegible] અને [illegible]ના દૃષ્ટાંતો [illegible]ના તેમ જ મોરડના [illegible]ની [illegible]માંથી [illegible] આ [illegible] માણસિયાના [illegible]ને ફિટકાર આપે છે.

૧

કાંબા ફૂટયા કે ન ફૂટયા બાગા રચુંકા હજારાં કોસ,
મીટે કાળ આગે ભાગા બચે કોણ મોત;
મીરખાને ખોટ ખાધી સગાઈ કમંધ માર્યા,
કેડી આરવાડ ગાધી ટકાવે દેશોત.

૨

પેલકે પાંકટે ધીંગ ડેવીસિંગ માર્યા પોરી
મહારાજ ખૂટી ગિયા તીન ઘડી માંય
પાઘડીકાળ દીધેા આડે મમરડવાકો બાઘીપાઘી,
કોયાકું ગળીના છાંટા કેડી યે ન જાય.

૩

[illegible] બેઠ બીજી [illegible] ઘાટે [illegible] માર્યા,
[illegible] વાજા [illegible] માર્યા [illegible],
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible],
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

૪

કાઠિયાવાડમાં હુવો અસો ન બૂરો કામો,
દગાદારે દેખ્યા આગે ખૂનિયારો દેખ.
સત સો બત્રીસ માંહીં બેડી ખોટ જગાં મુખી,
મંડી સાવ સોનાથાળી માંહી લુવા મેખ.

૫

એક દાણુ હલ્લાં કરી લાંક સામા બકી ઊઠ્યા,
ખર ગિયા લાંક મોત નિસાણીકા ખેલ;
તીન સો મકરાણીલેળા ચખાચોળ મૂકાં તાણી
ઉભાણી તેગસું આયા ધરાકુ આઠીલ

૬

યાહ સમંદરાં આવે, આભ જમી એક થાવે.
ફરી જાવે આંક તુર વિધાતાકા ફાલ;
જેતાણી માણસી મૃત્યુકાળથી ઓળખી જાવે,
(તો તો) પૃથ્વી પીઠ ઊંધા થાવે, હો જાવે પેસાલ

૭

કોરવાસું ભીમસેન પાછા પાગ દેવે કેમ,
રામદૂત બીવે કેમ રાખસાંકી રીડ;
કાળભદ્ર જાતિ વાળા તોછાં નીર પીવે કેમ,
કેદ કીધા જીવે કેમ શાદૂળા કંઠીર.

૮

તોપંકા મોરચા માથે હલાતા હાકડા તાડે,
ફોજાંકા ફાકડા કરી જાતો ગજાફાડ;

ઝાળકાળ આવી પૂગી સાત હીં સમદ્ર જાગી,
કાઠિયાતાડરા ભાંગ્યા લોઢારા કમાડ.

૯

મૂળરાજ નાજાણી મોહોતા તો તો જાતી માથે
હેકું ઘાત્રી બેઠા બાધા પડયા લોંય હાથ;
જેતાણું ડોલતુ ગણે ન જાણું હરામજાદે,
નીગમ્યો હરામજાદે જેતાણાકો નાથ.

૧૦

ગોત્રહત્યા ગોનરે ના હેમાળામાં હાડ ગાળ્યે,
જરા કોડ કર્યે ગોત્રહત્યા નહિ જાય;
નશાં રવિમંડળમાં અગ્નિચળ કરી નામો,
માણુમિગો ગિયો સુરાંપુરાં ટોક માય.

૦

'અણનમ માયાં'નું કથાગીત

[જામનગર તાબે જાજુડા ગામના મીર કરમણ કૃષ્ણા ચોટાળાનું રચેલું 'નિશાણી' નામક પ્રાચીન કાવ્ય.]

ચોક સવંત પાંસઠ વરસ
પ્રસધ વખાણે પાત્ર
અણદન વીસળ અવતર્યો
ચારણ ત્રણ કુળ સાત.

[સુપ્રસિદ્ધ સંવત ૧૮૬૫માં ચારણોના સાત કુળમા વીસળનો જન્મ થયો.]

નિશાણી ૧.

દો કર જોડી શારદા ત્રણવાં ત્રગ વાણી
તું જગજણની જોગણી પરમહુંત પરાણી
કોયલાપત કતીઆણી રવરજ રવરાણી!
દેવી દેતવકારણી સાંભળ સરગાણી!
વદિયા હંસાવાહણી દે વેદક વાણી!
વીહળ નરસો વીનવાં, પડ ચાકણ પાણી

[બે કર જોડીને હે શારદા, હું વાણીમા વર્ણવુ છુ. જગજનની જોગણી છો. પરમ (પ્રભુ) થી યે મોટી છો. હે

[illegible]

નિશાણી ૨.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[એ નવે નગરના ચારણોમાં નરહા કુળના ચારણો ચાર જુગ સુધી મોટા છે: પોઢિયાનું વાહન ફેરવે છે: સ્વર્ગલોકના કામી છે. સાતે દ્વીપમાં એનું શુદ્ધ કુળ છે. યુદ્ધ મચે ત્યારે નિર્ભય મન રાખે છે એટલા માટે હું એને વર્ણવું છું.]

નિશાણી ૪.

સરૂ સરાં જેમ માણસર, દણીઅર દેવાળાં.
કળાં નવાં જેમ શેષફણ પાવસ પશપાળાં.
જેમ નરમળ ગંગજળ કોયણ ગરે અઠકળાં,
સાત સમંદ્રાં ખીરસર તવીઓં ધ્રુવ તારાં
રામ રઢાળા રઘવંશાં ગોરખ મેંદ્રાળાં,
એમ વરદાય વીહળ વડો ચારણ સકારાં.

[સરોવરમાં જેમ માનસરોવર · દેવોમા જેમ સૂર્યદેવ : નવકુળ નાગમાં જેમ શેષનાગ : પશુપતિઓમા જેમ ઇંદ્ર : નદીઓમાં જેમ ગંગા : આઠ કુળ ગિરિઓમાં જેમ મેરુ (કોયણ) : સાત સમુદ્રોમાં જેમ ખીરસાગર : તારાઓમાં જેમ ધ્રુવ · રઘુવંશમાં જેમ રામચંદ્ર : યોગીઓમાં જેમ ગોરખનાથ : એમ ચારણોમાં શ્રેષ્ઠ તો ઇશ્વરી વરદાન પામેલો વીશળ ગણાય.]

નિશાણી ૫

વડ ચારણ પત્રીએ વડો વરદાય વીહળ,
લખણ ખત્રીસે લીળઘણ ચિત્ત ધ્રુવ અણચળ.
નરમળ નરહો નવનગર, જેડો ગંગાજળ,
ચોરાશી ત્રણ ચકવે વજિયો ડાડાવળ,
આપન્યો સોઢે આંગમે દો માઝે મેળે દળ,
આગળ રવીઓ ધારઈ દિવાણે અણકળ.

[એવો ચારણોમાં શ્રેષ્ઠ, વરદાયી વીસળ : બત્રીસલક્ષણો · ધણો શોભીતો : અચલાયમાન ચિત્તવાળો : નવેનગરના ચારણોમાં નિર્મળ એ નરસો : જેવું નિર્મળ ગંગાજળ : ચોરાસીયે વર્ણમાં જે ડાડાવળો કહેવાયો : જે અગાઉ સોટાઓની સાથે લડેલો.]

નિશાણી ૬.

શાત્રવ શેન શનાયા, શબળા શરતાણા
રા' પંચાળા ઉપરે વડિયા દ્વિવાણા
શેષ સળકકે ભારસું, કોરંભ કચકાણા
ધર અંબર રવ્ય ધ્રોંખળો ઠાર ચડે અઠ્ઠાણા
થાનકે વીહળ વાત યે નરહે નરહાણા
દેવારીઆ ડાડાવળે નરભે નિયાણા

[શત્રુઓએ સૈન્ય સજ્યું. સબળ સુલતાન એ પાચાળના રાજ્યી ઉપર ચડયો. એની સેનાના ભારથી શેષનાગ સળવળ્યા. કાચબો કચકચી ગયો. ધરતી, આકાશ અને રાત્રિ ધ્રુધળાં બન્યાં. વીશળના થાનકમા વાત થઈ, એટલે એ ડાડાવળે (વીસળે) યુદ્ધનાં નિર્ભય નિશાનો સામે દેખાડયાં.]

નિશાણી ૭.

પાંડવ વેશ પ્રગટિયા હેંથાટે હેંદળ
અભંસ અશપત ઉપરે બળીઆરે સાબળ
સોડ કરે ખગ ધુણીઆ કાબર અણુકળ
બતત પેખે બરબીઓ વીરત ડાડાવળ
વેરિયાં પડ તાણાવીઓ વઢવા કજ વીહળ
નરહો કોઇ ભાજે ને ભોળનાં નરા ભળ

નિશાણી ૮.

વીહળ પૂછે વાંભણા સુણ કેસવ કંધાળા !
કણ પગલે સ્વર્ગ પામીએં પુસ્તક નયાળા ?
કૂંડી મરણ જે કરે, ગળે હેમાળાં,
કરવત કે ભેરવ કરે, શીખળ શખાળાં,
ત્રિયા ત્રણાસ આપતળ જે મરે હઠાળા,
તે વર દિયાં વીહળાં સ્વર્ગ ધિયે ભવાળા.

[વીશળ (કેશવગરને) પૂછે છે કે, હે ખાટાણ ! સાંભળ હે ધરવીર કેશવ ! કયે પગલે સ્વર્ગ પમાય એવું કોઈ પુસ્તક નિહાળ્યું છે તે ? (કેશવ કહે છે) કુંડાળે મરણ કરે, હિમાલયમાં જઈ ગાત્રો ગાળે, કાશીએ કરવત મુકાવે, ગિરનાર પર ભૈરવજપ ખાય, સિંહની સામે લડી મરે, અબળા ગાય કે પોતાના ગરાસ માટે જે હઠીલાઓ મરે, તે બધા સ્વર્ગે જાય, હે વરદાયી વીશળ !]

નિશાણી ૯

વીહળ રાખો, રાખો ધાનરવ, સૂરાં ગર સાજણ
નાગજણ રવીઓ નગડ મૂળીઓ લખમણ
રૈયણ સોયો તેજરવ સાંધે સાંબસણ,
હઠમલ ઝેગડો ખીમરવ, મરવા હેક લડણ,
આંબર લાંગો આલગો નરદેવ ત્રભે પણ
સજડે પાલો વેરસલ કેસરિયા વઢડણ
વીરત કેસવ વાંભણું ખરંબે
આડા ઊભા આંબલી રઢમલ મ

[એક વીસળ રાખો : બીજો ધા

ત્રણે મૂળિયા ચારણ· સાતમો તેજરવ સોયો સામસામાં બાણ સાંધે તેવો તીરંદાજ : આઠમો ખીમરવ મરવા માટે એકલો લડનારો · નવમો આલગો નિર્ભય મનવાળો · પાલો અને વેરસલ, જે બન્ને કેસરિયા કહેવાતા : અને બારમો કેશવગર બ્રાહ્મણ જેને ઘણા ઘણાં બિરદો હતા. તે બધાએ આંબરડી ગામની આડે ઊભા રહીને રણસંગ્રામ માંડયો.]

નિશાણી ૧૦.

ચાળ બંધે ચઢિલયા લુંવડ હઠાળા
સાહંદા એ યારસું ચુકલ મેહમંદા
ખડાબડ એસખણુ કરણુ કહંદા
જાવદા રેમાનજા વત રોજ રહંદા
પરત્રિ-નંદા પરામણ વેરાગ વેડંદા
ગાત્ર ગેહંદા ગજ્જણુ ઢંઢ મેહંદા
સગળા ઢંદા સાત્ખા દરયાવુ દેહંદા.

[ચાળ બાંધીને એ વૂવડ જાતના બાર હઠીલા ચારણો ચાલ્યા. સામે મુખેથી અને મોઢમેથી છે, જેઓ આત્ર રહેમાનના વત રહેનાર છે · પરસ્ત્રીના જાની છે પરાભુખ છે . વૈરાગ્યવિહીન છે : ઢાલી જેવા અંગોવાળા નિર્ભયીઓ છે · સત્રાના યોદ્ધા જેવા છે એવા તમામ મરખા વજનોએ દમાવ દીધા.]

નિશાણી ૧૧

મોર બચારા ચકજ્જી જકે ચરજ્જી
કુંચ કુચારી મોવરજી મુનર જરજ્જી
ધવોનર ધોમજ્જી જેરી વજ્જુ વજ્જી
વજ્જુ વજ્જી વાત જે ચરજ્જુ જજ્જી

તાણે ટંક અઢાર કી એહડા તીર નખી
તે વરદાય વીહળાસું વેધે વધંખી

[તામસી, સર્વભક્ષી, ગોં પર દાઢી રાખનાર, અસ્ત્ર જેવા ગોંવાળા મુગલો: ધીગા અને ધોમચખ આખોવાળા. જેની વાણી વસમી છે. એવા અસખ્ય સુલતાનો: અઢાર આયુધ બાંધનારા: તીર રાખનારા. એવા તમામ વીસળની સામે લડવા આવ્યા.]

નિશાણી ૧૨.

સવાણી સનાયા ભારથ અબગા
મેરે બગતરા પાખરાં એહણાં લોહ અગ્ગા
હાથોડા રાંબાહળા ઝળ ગાઝંગા
કંધ ત્રજ મેળાહકા સર ટોપ સસંગા
જેહ લોહ જંજરીઆ દીપે દોઅગ્ગા
ભાણુ કે મારગ મળિયા મલતાણુ મલંગા.

નિશાણી ૧૩

દોહ કડે ખગ દાબીઆ વામંગ કટારા
હુ હયડે હાથ કર પટા બે ધારા
એડા નાખેડા અસે નાળે નળીઆરા
વઢવા કાજ ડાઢાવળે કામલ કંધારા
ખાન અતંગા વંકડા હુવા હોહોકારા
હેમર સા હણિયા હડા લાખ કંકડારા.

[કમ્મરની બન્ને બાજુ બખ્મે તલવારો દાબી ડાબી બેટમાં કટા ખી. બેધારા પટા સજ્યા હોહોકાર થયો ઘોડા હણહણવા લાગ્યા

ત્રણે મૂળિયા ચારણ: સાતમો તેજરવ સોગો · સામસામાં બાણ સાંધે તેવો તીરંદાજ : આઠમો ખીમરવ : મરવા માટે એકલો લડનારો : નવમો આલગો નિર્ભય મનવાળો · પાલો અને વેરસલ, જે બન્ને કેસરિયા કહેવાતા : અને બારમો કેશવગર બ્રાહ્મણ જેને ઘણા ઘણાં બિરદો હતાં. તે બધાએ આંબરડી ગામની આડે ઊભા રહીને રણસંગ્રામ માંડવો.]

નિશાણી ૧૦.

ચાળ બંધે ચઢિલયા લૂંવડ હઠાળા
સાહંદા એ ચારસું ચુકલ મેહમંદા
ખદાબદ ખેસખણુ કરણુ કહંદા
જાવદા રેમાનજા વ્રત રોજ રહંદા
પરત્રિ-નંદા પરામખ વેરાગ વેહંદા
ગાત્ર ગેહંદા ગજ્જણુ લંક મેહંદા
સગળા હંદા સારખા દરચાણુ દેહંદા.

[ચાળ બાંધીને એ લૂંવડ જાતના બારે હડીતા ચારણો ચાલ્યા. સામે મુગલો અને ગોહગોત્રો છે, જેઓ સાત રહેમાનનાં વ્રત રહેનાર છે : પરસ્ત્રીના ભોગી છે · પરાંમુખ છે : વૈરાગ્યવિહીન છે : હાથી જેવા અંગોવાળા ગિજનીઓ છે · લંકાના ગોઢા જેવા છે· એવા તમામ સરખા યવનોએ દેખાવ દીધો.]

નિશાણી ૧૧

ગીર બચારા ત્રમખ્ખી જકે સવબ્રખી
કુંચ કુંવારી મોંયરણી ગુગત અચમખ્ખી
ધેધીંગર ધોમચખી જેરી વાલુ વલંખી

જુનમ આથાં'નું કથાગીત

રત વરશાળાં વાદળાં જાણ કે સખરાળાં
વડવેધ વશધરા વડાં ઝોપાળાં.

[નતાળ (તાળ વિનાના નગારા) વાગ્યાં, તરવારો બંધાણી, ઢુકયા, ત્રંબાળ વાગ્યા, બાણો વછૂટયા, હાથનાળો ૧૭.]

નિશાણી ૧૭

સીંગણ છૂટે ભારસું હથનાળ વછટે
સાબળ ફૂટે સોંસરા સૂરા સભટે
વણ પ્રગટે ઘટ વચે પટા પ્રાછટે
ત્રુટે ઝૂંસણ ટોપતણ ખાગે અવઝટે

[ગલોલીઓ જોરથી છૂટવા લાગી. હથનાળો વછૂટવા ા સોંસરવી વીંધાવા લાગી. શરીરોના હૈયા વચ્ચે ાટવા લાગ્યા.]

રજીઅલ મલકે રતનશી આગળ અમ અખે
જે ખૂની પતશાવરા સો નરહો રખે
અશપત ગજપત ઉપરે દજડો શંક દખે
સવણે વેઅણસે સાંભળે કાબલ વધંખે
વીહળ કેમ વેણીએ ખાગાં કેમ પખે
કેમ સૂરત મંગળી દળમળ અસં
ચોટાળો કરમણ સરસ ભારો ગ્રંથ ભ

[આ કાવ્યના કેટલાએક અર્થો સૂઝી શકયા નં